Jan van den Broek

Zwerven door Fivelgo (en Hunsingo)

Aantekeningen over de landschapsgeschiedenis van het Hogeland

6

De inpoldering van de Fivelboezem

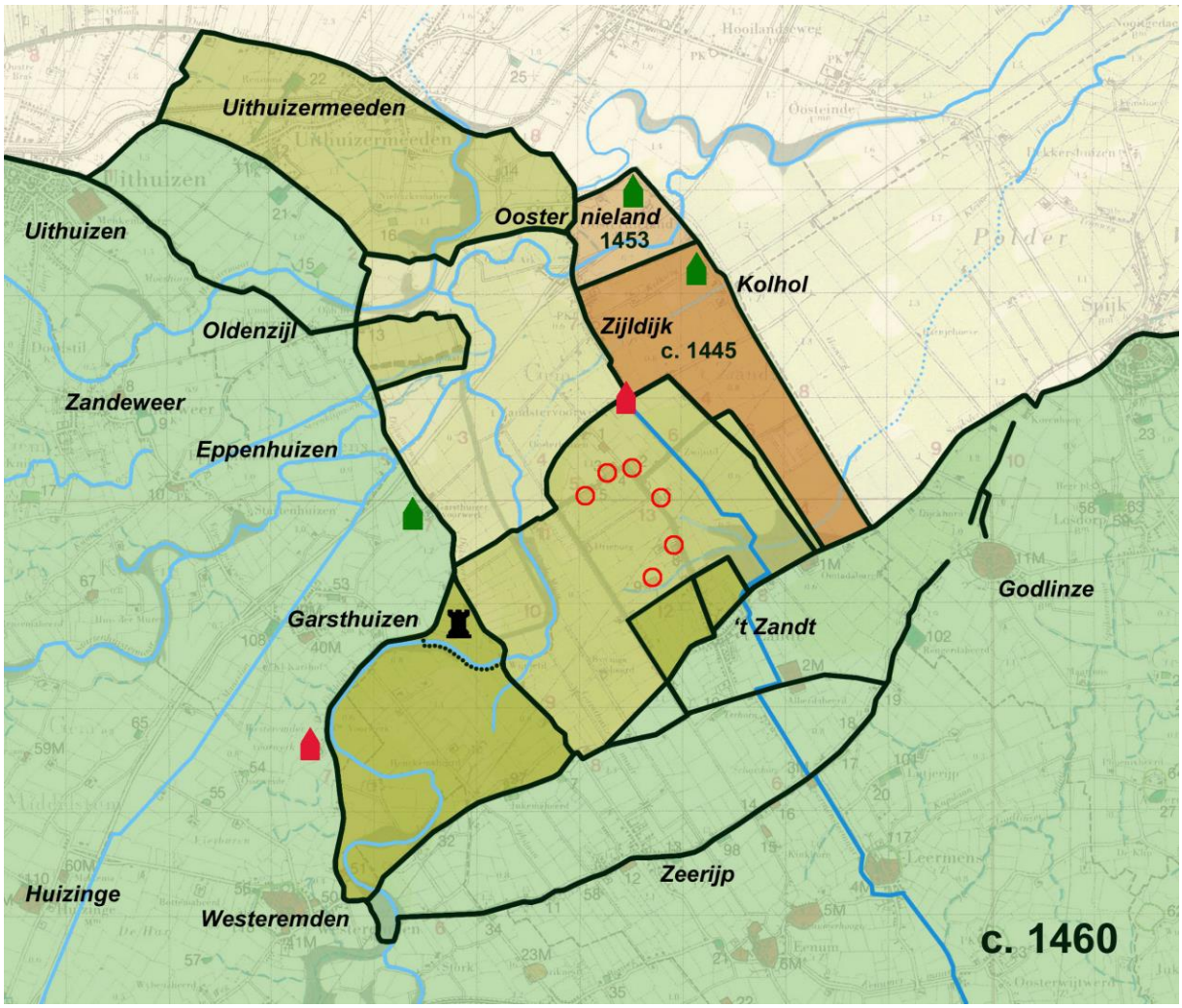

Groningen 2019

Zwerven door Fivelgo 6: De inpoldering van de Fivelboezem

Laatste herziening: 31-7-2019 21:28

Op het titelblad: De Fivelboezem omstreeks 1460 (reconstructie)

Inhoud

1 ***Wat bedoelde Menko?*** 1

2 ***Twee voorgangers: Bos en Kooper*** 7

2.1 Bos (en Van Veen), 'De Fivel en hare verzanding' (1919-1930) 8

2.1.1 De afdamming van de Fivel bij Goldhoorn 8
2.1.2 De Dijkumerweg en de zijlen bij de Wilkemaheerd en de Wijnjetil 10
2.1.3 Een dijk tussen de Kooiplaats en de Wijnjetil met zijlen bij de Kooiplaats en De Wiel 12
2.1.4 De 'Vierkante polder' 13
2.1.5 De Zijldijk en de Oosterniezijl 15

Kader: Een sluisje bij de Battenweg 17

2.1.6 De Olddijk en de afsluiting van de Oosterniezijl 21
2.1.7 De uiterdijk bij Zijldijk 26

2.2 Kooper, 'Het Waterstaatsverleden van de provincie Groningen' (1939) 28

2.2.1 De westelijke oever van de Fivel 30
2.2.2 De dam bij Goldhoorn en de Zandtsterdijk 30
2.2.3 Inpoldering van De Zeem en De Groeve 31
2.2.4 Wijnjetil, de Westerweg en de dam bij De Wiel 33
2.2.5 Dijken bij 't Zandt 37
2.2.6 Zijldijk, Oosterniezijl en Hogerzijl 39

Kader: Een raadselachtige tekst 43

2.2.7 De Zandtster en Zijldijkster uiterdijk en de aanleg van de Olddijk 47
2.2.8 De bedijking van Den Hoorn (1453) 55
2.2.9 Pendingen 60
2.2.10 Een nieuwe waterlossing voor Den Hoorn 66

Kader: Twee vergelijkbare polders: Den Hoorn en het Esser Nieuwland 69

3 ***Eigen reconstructie*** 70

Kader: Een gemeenschappelijke dijk bij Kolhol 77

Zwerven door Fivelgo (en Hunsingo)

6

De inpoldering van de Fivelboezem

Er zijn al heel veel pogingen gedaan om het verloop van de inpoldering van de Fivelboezem te reconstrueren. Soms resulteerden die in verhandelingen met bijbehorende kaarten, maar in een aantal gevallen is het bij het tekenen van globale kaartjes gebleven en is het niet altijd duidelijk welke bronnen en redeneringen daarachter schuil gaan.

Dit zesde deel van *Zwerven door Fivelgo* begin ik met een opsomming van de passages uit de kroniek van Wittewierum die betrekking (kunnen) hebben op de inpoldering van de Fivelboezem, loop daarna systematisch na wat Bos (en Van Veen) en Kooper over dit onderwerp hebben geschreven en doe tot slot ook zelf een poging om het verloop van de inpoldering te beschrijven en in kaart te brengen. Ik begin bij de eerste berichten en aanwijzingen voor de inpoldering en eindig met de bedijking van Den Hoorn in 1453.

1 *Wat bedoelde Menko?*

De kroniek van Wittewierum is de belangrijkste middeleeuwse bron die we voor de landschapsgeschiedenis van Fivelgo hebben. In deze verhalende tekst wordt op verschillende plaatsen melding gemaakt van het leggen van dijken en zijlen. In dit eerste hoofdstuk inventariseer ik de interpretaties die ik van de betreffende passage heb aangetroffen.

[12e eeuw]

Qui cum in Emetha esset obstructus.... ‘Aangezien die [rivier] in Westeremden was afgedamd...’[1]

Abt Menko vermeldt de afdamming van de Fivel bij Westeremden zonder het jaar mee te delen waarin dat is gebeurd. Deze ingreep wordt door sommigen omstreeks 1190 gedateerd, maar ik houd het voor mogelijk dat hij ook wel enkele decennia vroeger heeft plaatsgevonden. Gezien de opslibbing ‘beneden’ de dam bij boerderij ‘Goldhoorn’ (ten oosten van Westeremden aan de Zeerijperweg) moeten er enkele decennia zijn verlopen

[1] Jansen en Janse (1991) 336-337.

tussen het leggen van die dam en de afdamming bij de Wijnjetil ('Dijkumerdam').[2] Deze kan op grond van aanwijzingen waarschijnlijk omstreeks 1225 worden gedateerd.[3]

Volgens Bos en Van Veen is de Fivel bij Goldhoorn c. 950 afgedamd.[4]
Acker Stratingh was van mening dat dit 'niet eerder dan in het midden der 12de eeuw' kan zijn gebeurd.[5] Formsma denkt aan de tweede helft van de 12e eeuw, 'wellicht c. 1190';[6] hij wordt daarin gevolgd door Hacquebord en Hempenius[7] en Van Schaïk.[8]
Ubbo Emmius dateert de afdamming van de Fivel bij Westeremden op 1205 ('400 jaar geleden').[9]
Kooper geeft geen datering[10] en Knottnerus houdt het op de 12e eeuw.[11] Bij gebrek aan duidelijke aanwijzingen is dit laatste wellicht het beste.

1192

Anno igitur domini MCCXXXVII. A diluvio sancte Juliane LXXIIII. Nicolai XLII. Marcelli XIX. Ab aqueductu stabilito XLV. 'Het jaar 1237 .... was het 45e jaar nadat de zijl is geplaatst.'[12]

Uit de omstandige manier waarop Menko het sterfjaar van Emo (1237) omschrijft volgt dat in of omstreeks 1192 een zijl is gelegd. Dat het om een bijzonder en belangrijk kunstwerk gaat, valt op te maken uit het feit dat het leggen van deze zijl, net zoals de jaren van enkele grote overstromingen, als ijkpunt dient dat moet helpen om een punt op de tijdbalk aan te duiden. Ik vermoed dat Menko de 'Mudesterzijl' op het oog had.[13] Deze zijl is genoemd naar de oude monding ('*muda*') van de Fivel tussen Winneweer en Garrelsweer. Nadat de benedenloop van de Fivel verstopt was geraakt en de eerste dijken waren gelegd, stroomde het water van de Fivel via dit kunstwerk naar de Delf. De zijl zal gebouwd zijn om het laaggelegen Duurswold (en ook de omgeving van Oldersum en Wittewierum) te beschermen tegen hoog water dat vanuit de Delf zou kunnen binnendringen.

Rembertus Westerhoff geeft geen plaatsaanduiding, maar denkt aan een voorganger van de Dorpsterzijl die door zes Fivelgoër dorpen zou zijn gebouwd.[14] Deze gedachte wordt gevolgd door Acker Strating[15] en Bos en Van Veen.[16]

---

2 De ligging van de Wijnjetil is aangegeven op het kaartje op p. 10.
3 Zie hiervoor *Landschap lezen* 3 ('De transformatie van het Centrale Woldland II') 6 en *Tweestromenland* 50-51 op www.vanlauwerstoteems.nl ('ergens in de 12e eeuw').
4 Bos-van Veen (1930) 39.
5 Acker Strating (1866) 235.
6 Formsma (1976) 29-30.
7 Hacquebord en Hempenius (1990) kaartje op p. 42.
8 Van Schaïk (2008) 196, noot 52.
9 Emmius (1605) 21.
10 Kooper (1939) punt *'h'* op kaart II. Menko vermeldt alleen de afdamming van de Fivel, niet het leggen van een zijl. Kooper ontleent de vermelding van een verlaat aan een laat-18e eeuwse kaart (GrA 718-1102) waarop een pomp is getekend *'daar eertijds de verlaten zijn geweest'*.
11 Knottnerus (2006) 44.
12 Jansen en Janse (1991) 326-327; '1237 is het 45e jaar nadat de sluis is gevestigd'.
13 Zie *Landschap lezen 4* ('Delf en Damsterdiep. Van tochtsloot tot levensader') 45, *Het Woldland in de Middeleeuwen en de strijd om Winsum in 1581* 61 en *Tweestromenland* 73.
14 Westerhoff (1843) 94.
15 Acker Stratingh (1866) 202.
16 Bos-van Veen (1930) 22.

Kooper denkt aan een dam-met-zijl bij boerderij 'de Wiel' onder 't Zandt[17] en wordt daarin gevolgd door Coolman,[18] Roeleveld,[19] en Hacquebord en Hempenius.[20]
Halbertsma veronderstelt dat Menko een zijl bedoelde op de plek te Garrelsweer waar het Vismaar in de Delf (nu Damsterdiep) uitmondt.[21] Zijn visie wordt gedeeld door De Cock,[22] Ehbrecht,[23] Formsma[24] en Schroor en Meijering.[25]
Ligtendag neemt een aparte positie in en meent dat een sluis bij Wittewierum wordt bedoeld.[26]
Knottnerus volgde aanvankelijk Halbertsma en Formsma, maar houdt later ook een sluis in de Fivel bij Winneweer voor mogelijk.[27] Zoals gezegd is dat ook mijn vermoeden.

1249

Et tunc agger occidentalium, qui dicitur novus, fuit interruptus. 'En toen is de dijk van de westerlingen, die "de nieuwe" genoemd wordt, gebroken'.[28]

Het is onduidelijk welke dijk Menko met de 'dijk van de westerlingen' bedoelde. De meningen lopen sterk uiteen.

Westerhoff denkt aan een dijk ten westen van de Panserdijk (de Marne) of ergens in het Westerkwartier.[29] Volgens Kooper is een 'tusschendijk' bij 't Zandt bedoeld.[30] Ook Roeleveld en Ehbrecht denken aan een dijk onder 't Zandt. De eerste meent dat de Westerweg is bedoeld,[31] de tweede acht alleen de Zandtsterdijk mogelijk.[32] Knottnerus volgt Roeleveld.[33]
Gottschalk meent dat de Wolddijk kan zijn bedoeld, de dijk die omstreeks 1200 moet zijn gelegd om het Centrale Woldland tegen buitenwater te beschermen.[34] Ook Kooi dacht aanvankelijk aan de Wolddijk – deze is ter plaatse van de Poel doorgebroken[35] – en wordt daarin gevolgd door Van Schaïk[36] en Schroor en Meijering.[37] Kooi veranderde later van mening en dacht toen dat de Oude Dijk bij Bedum bedoeld moet zijn.[38] Knol volgt hem

17 Kooper (1939) 46 en 49.
18 Coolman (1964) 57.
19 Roeleveld (1974) kaart op p. 67.
20 Hacquebord en Hempenius (1990) kaart op p. 42.
21 Halbertsma (1963) 166.
22 De Cock (1967) 179; zie ook De Cock (1976) 605.
23 Ehbrecht (1974) 16, 18 en 20.
24 Formsma (1976) 30.
25 Schroor en Meijering (2007) 74
26 Ligtendag (1995) 188.
27 Knottnerus (2006) 43-44; Knottnerus (2008) 54.
28 Jansen en Janse (1991) 376-377.
29 Westerhoff (1843) 113.
30 Kooper (1939) 46 en 149.
31 Roeleveld (1974; kaart op p. 67) geeft aan dat het gebied ten oosten van de Westerweg vóór 1249 is ingepolderd.
32 Ehbrecht (1974) 120 en noot 24, *Karte* XI.
33 Knottnerus (2006) kaartje op p. 47.
34 Gottschalk (1971) 186.
35 Kooi (1996) 90.
36 Van Schaïk (2002) 24.
37 Schroor en Meijering (2007) 75 en 200.
38 Kooi (1997).

daarin.[39]
Formsma is niet heel duidelijk, maar lijkt een dijk in de buurt van Woltersum aan te nemen.[40]

Ik houd het erop dat Menko geen dijk in de Fivelboezem op het oog had. Mij lijkt de opvatting van Gottschalk het meest aannemelijk. Ook ik denk dat de kroniekschrijver met de term *occidentales* ('westersen' of 'westerlingen') waarschijnlijk de bewoners van het Centrale Woldland bedoelde.[41]

1257

Anno Domini M CC LVII iniciatus fuit novus agger in Sonde, et satis fuit firmatus; sed cum non esset satis exaltatus, increscente nimis occeano, dominica ante festum Gereonis Fivela fuit irrupta, que anno eodem, videlicet in estate instanti, fuit reparata. Sed illa irruptio, que fuit in aggere Thiatardi Iuldelenga, non potuit stabiliri.

'In het jaar 1257 is begonnen met een nieuwe dijk in 't Zandt en deze is sterk genoeg gemaakt; maar aangezien hij niet hoog genoeg was, is de Fivel, toen het zeewater heel hoog kwam, op zondag voor het feest van Gereon ingebroken. Die inbraak is de zomer daarop hersteld. Maar het gat in de dijk van Thiatardus Juldelenga kon niet worden gedicht.'[42]

Westerhoff houdt zich bij de interpretatie op de vlakte en komt niet verder dan 'een dijk bij 't Zandt'.[43]
Rietema denkt aan de Olddijk of de Zijldijk,[44] terwijl Bos en Van Veen menen te weten dat hier de Zijldijk moet zijn bedoeld.[45]
Kooper meent dat in 1257 de Korendijk en Polleweg zijn aangelegd.[46] Deze opvatting is door velen gevolgd: Coolman,[47] Roeleveld,[48] Ehbrecht[49] en Hacquebord en Hempenius[50] huldigen dezelfde mening. Knottnerus gaat nog een stap verder en denkt dat ook de Fiveldam bij De Wiel deel uitmaakte van het project.[51]

Waarschijnlijk is onder meer de aanleg van de 'oude Korendijk' bedoeld; niet is uit te sluiten dat ook de Voorwerksterdijk deel uitmaakte van ditzelfde project, alsmede de afdamming van het nog open deel van de Fivel bij De Wiel, zoals Knottnerus denkt. Mogelijk doelt

---

39 Knol (2010) 22.
40 Formsma (1976) 30.
41 Bij de overstroming die in november 1248 de Ommelanden teisterde, ontsprongen de *Silve occidentales*' ('Westelijke Wolden') de dans (ib. 372-373) 'aangezien de wind niet uit het oosten waaide'. Met 'hun dijk' lijkt dan de oostelijke Wolddijk te zijn bedoeld. Menko kende dit gebied. Bloemhof had er belang bij vanwege het bezit van het Roggenvoorwerk tussen Ten Boer en Sint Annen.
42 Jansen en Janse (1991) 392-393. Zie ook de uitvoerige bespreking van deze passage in *Zwerven door Fivelgo* 4, 16-18.
43 Westerhoff (1843) 92.
44 Rietema (1918) 150 (met verwijzing naar bijbehorend kaartje).
45 Bos-van Veen (1930) 34.
46 Kooper (1939) 46 en 149 en de 'Zijlvestenijenkaart' (kaart X).
47 Coolman (1964) 59.
48 Roeleveld (1974) kaart op p. 67.
49 Ehbrecht (1974) *Karte* XI.
50 Hacquebord en Hempenius (1990) kaart op p. 42.
51 Knottnerus (2006) 47 en kaartje; Knottnerus (2013) 246 (kaartje).

Menko met 'de dijk van Thiatardus Juldelenga' die in het najaar van 1257 is doorgebroken en niet kon worden hersteld, op de dam bij De Wiel.

1266

Eodem anno feria secunda post Ascensionem Domini abbas et conventus Floridi Orti cum Sondensibus et aliis consortibus novum aggerem viriliter aggressi, eadem estate in multa firmitate ac altitudine compleverunt. 'In hetzelfde jaar, op maandag na Hemelvaart [10 mei 1266], begonnen abt en convent van Bloemhof samen met de inwoners van 't Zandt en anderen energiek aan de bouw van een nieuwe dijk; ze zijn erin geslaagd diezelfde zomer een stevige en hoge zeewering te voltooien.'[52]

Westerhoff houdt het voor mogelijk dat het dijkwerk van 1266 een verbetering van de dijk van 1257 betrof.[53] Bos en Van Veen denken aan iets dergelijks. Volgens hen gaat het om de verzwaring van de – volgens hen – uit 1257 daterende Zijldijk.[54]
Kooper meent dat in 1266 de 'Voorwerksterdijk' is aangelegd. De nieuwe dijk sloot aan op de Korendijk, omsloot het Zandtstervoorwerk en eindigde bij de Westerweg.[55] Coolman volgt Kooper ('in 1266 werd er tegen de polder van 1257 een stukje bijgebouwd, door de Korendijk wat te verlengen en naar het Westen om te buigen').[56] Roeleveld heeft in plaats van 1266 het jaartal 1268, maar lijkt Kooper te volgen.[57] Ook Hacquebord en Hempenius[58] en Knottnerus[59] zijn het met Kooper eens.

Mogelijk gaat het om het leggen van een nieuwe Korendijk, parallel aan de in 1257 gelegde oude Korendijk, en de versteviging van de andere in 1257 gelegde dijken. Het zuid-noord lopende stuk van de weg die tegenwoordig Korendijk heet, ligt op de 'nieuwe Korendijk' van 1266.

1272

*'Eodem anno stabilitus fuit aqueductus in Sonde in novalibus'. '*In hetzelfde jaar [1272] werd de zijl bij 't Zandt in het nieuwe land gebouwd.'[60]

Ook wat de identificatie van deze zijl aangaat lopen de opvattingen uiteen.
De geleerde burgemeester Menso Alting meende omstreeks 1700 dat in 1272 in de Delf een zijl is gebouwd, die door Menko 'Zandtsterzijl' werd genoemd, maar bij 'het volk' bekend was als 'Dorpsterzijl'; de locatie ervan blijft onduidelijk.[61]
Westerhoff weet het niet precies. Volgens hem kan het om de Oosterniezijl, de Omtedazijl of

52 Jansen en Janse (1991) 411-412.
53 Westerhoff (1843) 92.
54 Bos-van Veen (1930) 34.
55 Kooper (1939) 46 en 149 en de 'Zijlvestenijenkaart' (kaart X).
56 Coolman (1964) 59.
57 Roeleveld (1974) kaart op p. 67.
58 Hacquebord en Hempenius (1990) kaart op p. 42.
59 Knottnerus (2006) 48 en kaartje; Knottnerus (2013) kaartje op p. 246.
60 Jansen en Janse (1991) 448-449.
61 Alting (1701) 43 en 158.

de Oldenzijl gaan.[62] Dat laatste is ook een mogelijkheid die Acker Stratingh ziet. Met de *novalia* ('nieuwe landen') zouden dan de landerijen onder Eppenhuizen en Zandeweer bedoeld zijn.[63]
Bos en Van Veen menen dat hier de 'Voorwerkstersluis' in de Zijldijk bedoeld is, waarmee volgens hen de Leije was afgesloten.[64]
Kooper wijst de Omtedazijl in de Korendijk aan[65] en wordt gevolgd door Holtman.[66]
Ehbrecht is onduidelijk. In zijn boek verwijst hij naar Kooper, maar op zijn *Karte XI* heeft hij het jaartal 1272 bij de dam bij De Wiel gezet, daarmee suggererend dat 'de sluis van 1272' op die plek heeft gelegen.[67]

Ofschoon het denkbaar is dat Menko een dijk-met-sluis bedoelt, vermoed ik toch dat we deze passage letterlijk moeten nemen en dat ze dus enkel de bouw van een zijl betreft.

Er zijn dan twee kandidaten: een zijl in de dam bij De Wiel en de Omtedazijl in de Korendijk. Ik ben het met Kooper eens en denk dat het om de Omtedazijl gaat.

62 Westerhoff (1844) 23, 93-94.
63 Acker Stratingh (1866) 235.
64 Bos-van Veen (1930) 34 en 41.
65 Kooper (1939) 149; punt 'i' op kaart II.
66 Holtman (2002) 297
67 Ehbrecht (1974) 124 en *Karte* XI.

2 *Twee voorgangers: Bos en Kooper*

Velen hebben zich in het verleden bezig gehouden met de reconstructie van de inpoldering van de Fivelboezem. Het gaat om een ingewikkelde materie, waarin de kleinste details meetellen. Om niets te missen is het goed kennis te nemen van de zienswijzen die eerder zijn geformuleerd, zeker wanneer daaraan betrouwbare gegevens en waarnemingen ten grondslag liggen. De ervaring leert dat het becommentariëren van het werk van anderen kan helpen bij het ordenen van de eigen gedachten. Ik doe dat in het hierna volgende hoofdstuk, maar beperk me tot de auteurs wier denkbeelden tot in onze tijd het meest hebben doorgewerkt: P.M. Bos († 1919) met zijn door Johan van Veen in 1930 onder de titel 'De Fivel en hare verzanding' uitgegeven kaart en aantekeningen en J. Kooper met *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* uit 1939.

Opvattingen en kaarten van andere auteurs noem en becommentarieer ik ook, maar alleen wanneer de bespreking van de twee genoemde onderzoekers daartoe aanleiding geeft. Veel aandacht schenk ik ook aan het Fivelboezemkaartje van Otto Knottnerus, dat niet alleen in zijn eigen publicaties uit 2006 en 2013, maar ook in het eerste deel van de Nieuwe *Geschiedenis van Groningen* (2008) is opgenomen.

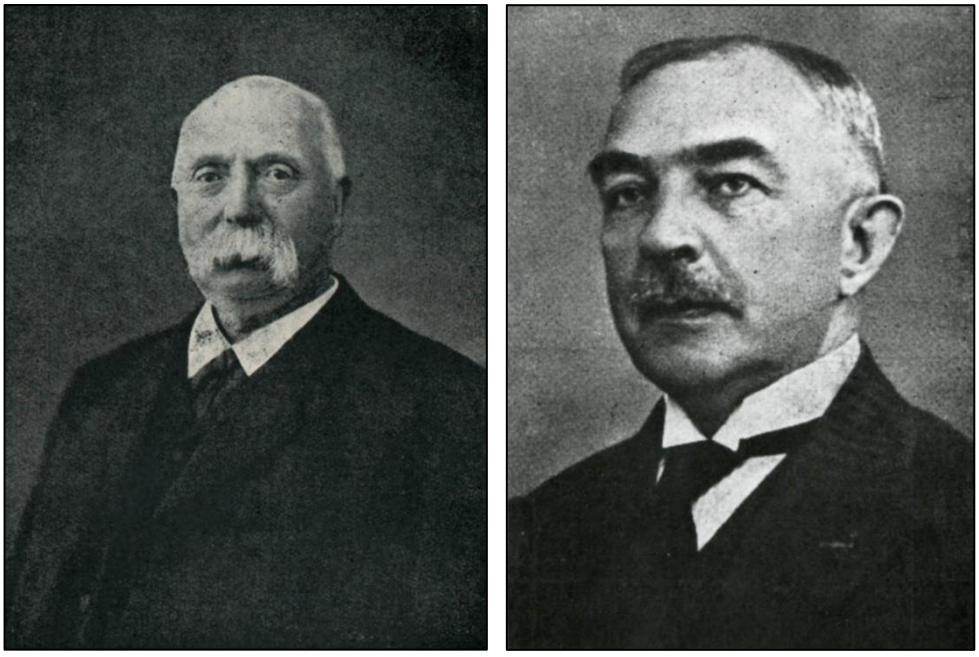

Links: Pieter Mennes Bos (1844-1919); rechts Johan Kooper (1876-1939)

2.1 Bos (en Van Veen), 'De Fivel en hare verzanding' (1919-1930)

We beginnen met een bespreking van de aantekeningen en bijbehorende kaart van Pieter Mennes Bos, landbouwer op het Zandtstervoorwerk, die onder de titel *De Fivel en hare verzanding* postuum zijn uitgegeven door ir. Johan van Veen.[68]

De Fivel en de Zandtsterdijk

Uitsnede uit de kaart van Bos en Van Veen. Dijken zijn met groene lijnen aangegeven, wierden met groene cirkels.

1 Afdamming bij boerderij 'Goldhoorn'
2 Afdamming bij de Wijnjetil
3 Zandtsterdijk

2.1.1 De afdamming van de Fivel bij Goldhoorn

Op Bos' kaart is ten oosten van Westeremden een brede bedding getekend. Bos heeft de laagte goed gezien, maar de 'hoogtesprong', die er op de AHN-hoogtekaart zo prominent uitspringt, is bij Bos minder goed herkenbaar. Bos meent dat hier geen zijl heeft gelegen.[69] Ik ben dat met hem eens: toen de bedding op deze plaats werd afgedamd, zal er geen lozingspunt nodig zijn geweest. Ten zuiden van de dam liep het water vanzelf in zuidelijke

[68] Bos-van Veen (1930).
[69] Bos-van Veen (1930) 22 en 39. Kooper en Knottnerus hebben op deze plaats wel een zijl. Bij Kooper stroomde het water noordwaarts, bij Knottnerus naar het zuiden.

richting naar de Delf, ten noorden ervan liep het via de oude kronkelende bedding zeewaarts.

Zeerijperweg-Westeremderweg, boerderij Goldhoorn en de Zeemsloot

De Zeemsloot is het overblijfsel van de op deze plaats afgedamde Fivelbedding.

Vanaf Goldhoorn (Westeremderweg 15) loopt op Bos' kaart een kronkelende dijk naar Loppersum, waarvan bij boerderij 'De Volle Hand' (Westeremderweg 3) een lange dijk oostwaarts aftakt en via Zeerijp en Lutjerijp naar Godlinze en nog verder loopt. Volgens Bos hebben we hier te maken met een 'schoorwal', 'een gedeeltelijk natuurlijk, gedeeltelijk kunstmatig opgehoogden oever (een "rijp").'[70]

Bos heeft vanaf Goldhoorn in noordoostelijke richting ook een andere dijk getekend die via de Groeve en 't Zandt loopt. Hij noemt deze dijk de 't Zandtsterdijk.[71] Over deze dijk liep later de Spijkumerweg of Spijksterweg, die de grens was tussen twee 'klauwen' (onderdelen) van de rechtstoel 'het Zandtster Eesterrecht'.[72] Bos geeft hierbij aan dat er nog een oudere dijk kan zijn geweest en wijst daarbij op de weg die vanaf de Groeve een meer oostelijke richting aanhoudt en over Ter Horn en langs de Alberdaheerd naar de 'schoorwal' loopt. Nu liggen daar de Terhornseweg en Boslaan.[73]

In het eerste hoofdstuk zagen we al dat Bos de afdamming van de Fivel tussen Westeremden en Goldhoorn op c. 950 dateert. Hij meent dat deze plaatsvond nadat de Zandtsterdijk en de dijk van Westeremden naar Garsthuizen waren gelegd.[74] De afdamming van de Fivel bij Westeremden moet inderdaad verband houden met het leggen van de Zandtsterdijk, maar latere onderzoekers vinden Bos' datering van die dijk veel te vroeg. Zij denken aan de tweede helft van de 12e eeuw of c. 1200.[75]

---

70 Roeleveld noemt deze 'schoorwal' de 'border of the historical Fivel bay'. Zie Roeleveld (1974) 67.

71 Bos-van Veen (1930) 35.

72 Feenstra (2000, 68) drukt zich voorzichtig uit. Hij 'sluit niet uit' dat de 'Zandtsterdijk' van Ehbrecht de *Spijkumerweg* [...] is'. Ehbrechts 'Zandtsterdijk' volgt die van Bos.

73 Na Kooper (kaart II) hebben alle onderzoekers (met uitzondering van Ehbrecht) deze door Bos mogelijk geachte dijk over Ter Horn in hun kaarten ingetekend.

74 Bos-van Veen (1930) 35.

75 Hacquebord en Hempenius (1990) kaart op p. 42, Knottnerus (2006, 2008, 2013) kaartjes. Miedema dateert de aanleg van de Zandtsterdijk in de periode c. 1150-1200 (Miedema (1992) 179-180). Zelf kom ik in *Landschap lezen* 3 (pp. 5-6) en *Tweestromenland* (50-51) niet verder dan een vaag 'ergens in de 12e eeuw'.

Paapstil over het Meedstermaar

2.1.2 De Dijkumerweg en de zijlen bij de Wilkemaheerd en de Wijnjetil

Volgens Bos begint de dijk waarop de Dijkumerweg ligt – ik noem hem gemakshalve de 'Dijkumerdijk' – bij de Paapstil ten oosten van Oldenzijl, kruist de Fivel via de Wijnjetil en eindigt bij de Garsthuizerweg onder Zeerijp.[76] Hij koppelt de aanleg van deze dijk aan het graven van het Maarvliet en de bouw van de Wilkemazijl en dateert dit alles op c. 1050.[77] Mij lijkt Knottnerus' indicatieve datering van de Dijkumerdijk (c. 1200) aannemelijker.

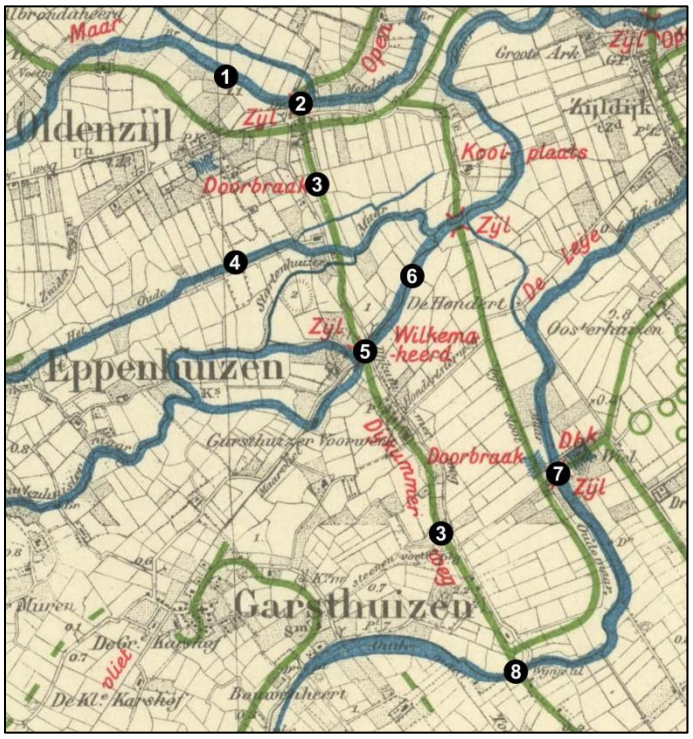

Van de Paapstil tot de Wijnjetil

Uitsnede uit de kaart van Bos en Van Veen

1 Meedstermaar
2 Paapstil
3 'Dijkumerdijk'
4 Steenklipstocht (Oude Maar)
5 Wilkemazijl
6 (Gedeelte van het) Maarvliet
7 'Wielenzijl'
8 Wijnjetil

[76] Hetzelfde zien we op de kaarten en kaartjes van Kooper, Roeleveld, Ehbrecht, de PPD, Hacquebord en Hempenius en Knottnerus.

[77] Bos-van Veen (1930) 13.

Bos neemt aan dat de Dijkumerdijk en de Wilkemazijl, via welke het water van het Maarvliet en het Eppenhuister- en Startenhuistermaar in zee uitkwam, door Hunsingo en Fivelgo gemeenschappelijk zijn aangelegd. Hun functies zijn volgens hem later overgenomen door een dijk van de Kooiplaats naar de Wijnjetil en een zijl bij de Kooiplaats.[78]

De Wilkemazijl is in *Zwerven door Fivelgo* 5 voldoende besproken. We hebben daar gezien dat er waarschijnlijk twee Wilkemazijlen zijn geweest: een die dateert uit de tijd toen de Dijkumerdijk werd gelegd en door een stormvloed is weggespoeld, en een die gebouwd is nadat een zijl bij de Kooiplaats door hetzelfde lot werd getroffen. Bos' veronderstelling dat de Wilkemazijl gemeenschappelijk beheerd werd door Hunsingo en Fivelgo lijkt me erg speculatief. Er is reden om aan te nemen dat de Wilkemazijl en ook het tussen de Paapstil en Wijnjetil gelegen deel van de Dijkumerdijk onderdeel zijn geweest van de Hunsingoër infrastructuur. Een gemeenschappelijk beheer is wel aannemelijk voor wat betreft de Oosterniezijl en de Hogerzijl, die ik later zal bespreken.[79]

Zeemsloot bij het Westeremdervoorwerk

De Zeemsloot is een overblijfsel van de Fivel.

Volgens Bos kruiste de Dijkumerdijk de voormalige Fivelbedding bij de huidige Wijnjetil en bevond zich daar ook een zijl. Hij heeft deze zijl, die hij 'Wijnjetilsterzijl' noemt, echter niet op zijn kaart ingetekend.[80] Zo'n 650 meter ten westen van de Wijnjetil – ten zuiden van het huis Dijkumerweg 1 – bevindt zich wel een hoogtesprong, die erop wijst dat de oude

78 Bos-van Veen (1930) 39.

79 Zie hierna, p. 39 evv.

80 Knottnerus tekent wel een oostwaarts uitwaterende zijl in de buurt van de Wijnjetil, maar niet in de Fivelbedding. Zijn zijl ligt in de Dijkumerweg, bij boerderij 'De Diek'n' (Dijkumerweg 2). De AHN-hoogtekaart laat zien dat de Dijkumerweg op deze plek een laagte kruist die het spoor kan zijn van een oude priel. De huidige Wijnjetocht is het gekanaliseerde overblijfsel daarvan. Het lijkt me niet waarschijnlijk dat de genoemde laagte een Fivelbedding is geweest die met een zijl is afgesloten.

rivierbedding daar is afgedamd.[81] Het lijkt me niet zo waarschijnlijk dat in deze dam een zijl heeft gelegen. Het reliëf ter plaatse doet vermoeden dat het water uit het door de aanleg van de zuidelijke Dijkumerdijk (tussen de Wijnjetil en de Garsthuizerweg te Zeerijp) ingepolderde land ('de Groeve'), in zuidelijke richting afstroomde. Ik vermoed dat men, tegelijk met de bouw van de 'Dijkumerdam', een pomp heeft gemaakt in de 12e-eeuwse dam bij Goldhoorn, zodat het water uit de afgedamde Fivelbedding via het Garsthuistermaar, de Garsthuister Fivel en Zeemsloot kon afstromen naar de Delf.

2.1.3 Een dijk tussen de Kooiplaats en de Wijnjetil met zijlen bij de Kooiplaats en De Wiel

Omstreeks het jaar 1100 is volgens Bos de kwelder ten oosten van de Dijkumerweg bedijkt door de aanleg van een dijk die van boerderij 'de Kooiplaats' in het noorden zuidwaarts liep en bij de Wijnjetil uitkwam op de 'Dijkumerdijk'.[82] Op deze manier ontstond volgens hem een langwerpige polder tussen Oldenzijl en de Wijnjetilsterzijl. Bos en Van Veen noemen geen aanwijzingen die aannemelijk maken dat een dergelijke dijk heeft bestaan. In *Zwerven door Fivelgo* 4 hebben we gezien dat dokter S.P. Rietema van Uithuizermeeden de eerste is geweest die over deze dijk is begonnen, maar ook toegaf dat alleen een paar kolken of wielen hem op het idee van deze dijk hadden gebracht.[83] Rietema's dijk volgt een tracé dat voor het grootste deel op de oostelijke oever van de voormalige Fivelbedding ligt. Volgens Bos was dit niet juist; hij meende dat de dijk vanaf de Kooiplaats aan de westkant van de Fivelbedding naar het zuiden moest hebben gelopen. Het feit dat de door Rietema bedoelde sporen ook op een andere manier kunnen worden verklaard, en ook het ontbreken van andere aanwijzingen die een dijk aannemelijk zouden kunnen maken, hebben latere onderzoekers en kaart-tekenaars er niet van weerhouden om Bos' dijk over te nemen.

De hoogtekaart vertoont in de omgeving van de Kooiplaats sporen die de fantasie aan het werk zetten. En inderdaad, de aanwezigheid van een kolk op het erf van de boerderij doet vermoeden dat die het gevolg is van een dijkdoorbraak. Zoals gezegd trokken zowel Rietema als Bos hieruit de conclusie dat er een dijk moet zijn geweest die vanaf de Kooiplaats naar het zuiden liep. Bos bedacht daarbij ook een zijl.[84] Dat is niet meer dan logisch, want de veronderstelde dijk zou de bedding afdammen waarlangs het water van het Maarvliet en enkele andere belangrijke Hunsingoër watergangen moest afstromen.
De kolk bij de Kooiplaats kan echter ook verklaard worden door aan te nemen dat hier de dijk van een kleine polder is ingebroken. In elk geval hebben we daarvoor niet een dijk tussen de Kooiplaats en Wijnjetil nodig.[85]

---

81 Zie *Zwerven door Fivelgo* 4, 14.

82 Bos-van Veen (1930) 40.

83 *Zwerven door Fivelgo* 4, 21 evv. Rietema (1918) 140-141. Rietema noemt deze dijk 'dijk № 4' en is aldus aangegeven op de bij zijn artikel behorende kaart.

84 Bos-van Veen (1930) 38. Ook Knottnerus heeft op zijn kaart bij de Kooiplaats een zijl getekend. Hij noemt deze 'Wilkemazijl', ofschoon de enige echte Wilkemazijl bij de Wilkemaheerd in de 'Dijkumerdijk' heeft gelegen.

85 Zie hiervoor ook *Zwerven door Fivelgo*, 4 en 5.

Over de veronderstelde dijk deelt Bos mee dat deze ter hoogte van Drieborg[86] (even ten zuiden van boerderij 'De Wiel') dicht in de buurt kwam van de westelijke dijk om de tot 't Zandt behorende polder die door hem *'den ouden Vierkanten Polder'* wordt genoemd. Volgens Bos is de oude Fivelbedding – die bij hem Zeemsloot of Leye heet – omstreeks 1150 op deze plaats afgedamd; in de dam werd een zijl – ik noem hem 'Wielenzijl' – gelegd, zodat de Wijnjetilsterzijl overbodig werd en verviel.
De afdamming is door alle onderzoekers overgenomen, maar Bos' datering niet. Kooper en zijn navolgers[87] noemen het jaartal 1192, maar ook dat jaartal is vermoedelijk te vroeg. De zijl die volgens Menko in dat jaar is gelegd, was waarschijnlijk niet de 'Wielenzijl', maar de 'Mudesterzijl' tussen de Fivel en de Delf bij Winneweer.[88] Ik denk – met Knottnerus – dat de aanleg van een dam bij boerderij De Wiel samenhangt met de bedijking van de ten noorden van 't Zandt gelegen polder, die volgens Menko in het jaar 1257 heeft plaatsgevonden. In de herfst van hetzelfde jaar brak de nieuwe dam door, maar hij kon in de volgende zomer worden gerepareerd.

Aangezien ik niet geloof in Bos' dijk van de Kooiplaats naar de Wijnjetil, moet ik aannemen dat de in 1257 af te dammen zeearm zeer breed was. Het leggen van een dam op deze plaats moet dus een ambitieuze onderneming zijn geweest. De dam moet gelopen hebben vanaf de kwelderrug bij boerderij De Wiel in het oosten naar de Ypemaheerd (Dijkumerweg 9) in het westen. De Ypemaheerd ligt op de rug waarop de 'Dijkumerdijk' is aangelegd. De afstand tussen de twee genoemde, ter weerszijden van de Fivelbedding gelegen boerderijen bedraagt ongeveer 900 meter. De zeearm moet in 1257 ongeveer 800 meter breed zijn geweest. Oude verkavelingssporen zijn anno 2019 in het veld niet meer te zien, maar op de kadastrale minuut van 1832 en oude topografische kaarten is wel zichtbaar dat de dam bij De Wiel met de Dijkumerweg verbonden was door een laan of landweg die ongeveer in het verlengde van de dam lag. Op de oude topografische kaart zien we ook dat ten westen van de Dijkumerweg daarop een stenen voetpad aansloot dat in het westen op de Smydingheweg in Garsthuizen uitkwam.[89]

2.1.4 De 'Vierkante polder'

Bos tekent op zijn kaart ten noorden van 't Zandt een min of meer rechthoekig bedijkt gebied, dat hij de 'vierkante polder' noemt.[90] De westelijke begrenzing ervan wordt gevormd door de Westerweg (gelegen op een lijn die vanaf de Eenumerhoogte over Terhorn kaarsrecht naar het noordwesten loopt), de noordelijke door een dijk die via een gekromd tracé over Oosterhuizen en het Zandtstervoorwerk naar het noordoosten loopt (de 'Voorwerksterdijk'), de oostelijke door de Korendijk en de zuidelijke door de Zandtsterdijk. Overigens ligt Bos' Korendijk ongeveer 150 meter ten westen van de huidige weg die Korendijk heet. Binnen dit gebied tekende Bos een aantal groene rondjes en een watergang, aangegeven met een kronkelende blauwe lijn. De rondjes stellen zogenaamde 'pollen' voor,

86 Westerweg 4 (GPS 53.374451, 6.755298).
87 Kooper (1939) 46 en 49; de navolgers zijn Roeleveld, Coolman, Hacquebord en Hempenius.
88 Zie hierboven, pp. 2-3.
89 Op GPS 53.374451, 6.755298, even ten noorden van Smydingheweg 46.
90 Bos-van Veen (1930) 36.

kleine wierden die waarschijnlijk als vluchtheuvels hebben dienstgedaan in de tijd dat er nog geen dijken waren en het opgeslibde land bij hoge vloeden onder water kwam te staan. Door hun ovale vorm wekt een aantal van deze pollen de indruk dat ze restanten zouden kunnen zijn van verdwenen dijken.[91]

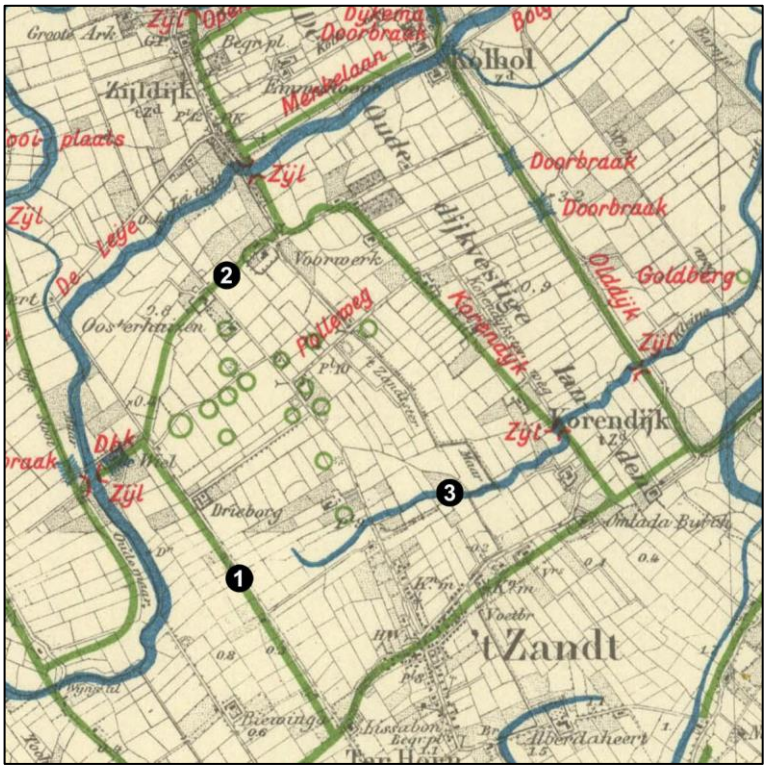

De 'vierkante polder'op de kaart van Bos en Van Veen

Met groene rondjes zijn de zogenaamde 'pollen' aangegeven.

1 Westerweg
2 'Voorwerksterdijk'
3 'Korrel' of 'Korreltocht'

Met een kronkelende blauwe lijn heeft Bos de 'Korrel' of 'Korreltocht' aangegeven, een natuurlijke priel die vanaf de opgeslibde hoogte in noordoostelijke richting liep. Op de plaats waar de Korreltocht de Korendijk kruist heeft Bos een zijl getekend.[92] Zoals in *Zwerven door Fivelgo* 2 gemeld geloof ik niet dat in deze 'oude Korendijk' een zijl heeft gelegen. De in de akte van 25 mei 1444 genoemde 'Omtedazijl' lag vermoedelijk in de 'tweede Korendijk', die wat jonger is dan de eerste.[93] Bos heeft ook in de jongere, parallel aan de Korendijk lopende Olddijk een zijl getekend. Ik denk dat deze zijl nooit heeft bestaan, en kom daarop later terug.[94]

---

91 Bos-van Veen (1930) 5 en 37. Van de 27 'pollen' die er vroeger zijn geweest, waren er in 1992 nog 6 over (Miedema (1992) 180). Volgens Knottnerus (2013, 243) dateren deze hoogten uit de 12e eeuw; Miedema (t.a.p.) opteert voor de 13e eeuw. Rietema (1918, 134) denkt dat de vluchtheuvels dateren uit de tijd *na* de bedijking. Dat lijkt me erg onwaarschijnlijk. De situatie lijkt me enigszins te vergelijken met die ten westen van Zuidwolde. Daar bevinden zich ten oosten van de Wolddijk enkele kleine huiswierden waarvan er een door archeologen is onderzocht (Westerseweg 2). Uit het onderzoek bleek dat de wierde in de tweede helft van de 12e eeuw is opgeworpen. Enkele decennia later is het gebied tegen hoogwater beveiligd door de aanleg van de Wolddijk.

92 Bos-van Veen (1930) 26-27.

93 Zie over dit thema uitvoerig *Zwerven door Fivelgo* 2.

94 Zie hierna, pp. 48 en 76.

Volgens Bos is de Korendijk omstreeks het jaar 1000 aangelegd. Hij lijkt van mening te zijn dat dit jaartal voor de bedijking van de hele 'vierkante polder' geldt. Tegelijkertijd suggereert hij dat de Polleweg van ouds de scheiding is geweest tussen een zuidelijk en noordelijk deel van de polder.[95] Hij ziet deze polder als de eerste stap in de bedijking van de Fivelboezem aan de rechteroever van de Fivel en meent dat daarna het dorp 't Zandt is gesticht.[96] Latere onderzoekers dateren de bedijking van dit gebied op goede gronden veel later[97] en menen dat Bos''vierkante polder' uit verschillende onderdelen bestaat.[98] Deze zienswijzen komen in het vervolg aan de orde.

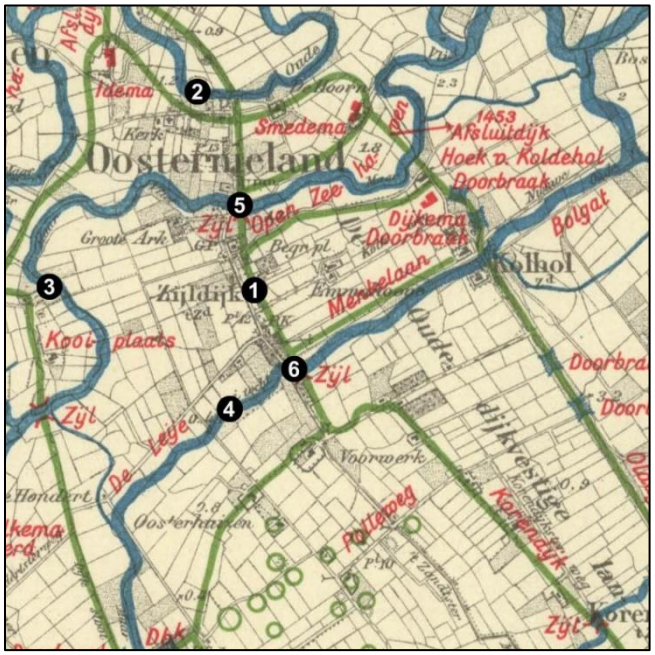

Bij Zijldijk

Uitsnede uit de kaart van Bos en Van Veen

1 Zijldijk
2 Meedstermaar
3 Maarvliet ('Fivelmaar')
4 De Leije
5 Oosterniezijl
6 'Voorwerksterzijl'

2.1.5 De Zijldijk en de Oosterniezijl

Bos tekende op zijn kaart een dijk die vanaf het Zandtstervoorwerk in noordelijke richting loopt en drie waterlopen kruist. Deze dijk – de Zijldijk – is volgens hem omstreeks 1260 gelegd.[99] Hij acht het waarschijnlijk dat deze dijk in eerste instantie in 1257 gelegd is om de Fivel af te sluiten. Doordat de kering onvoldoende hoog was brak ze in de herfst van hetzelfde jaar in en kon eerst in 1266 worden hersteld. Bos beroept zich voor deze twee jaartallen op berichten van abt Menko.[100] Op de plek waar de nieuwe dijk de Fivel – hier door Bos 'de Leye' genoemd, door anderen 'Leije' of 'Leitocht' – kruiste, werd – aldus nog steeds Bos – in 1257 en 1266 geen zijl gelegd. De Leije werd eenvoudig afgedamd. Ongeveer 900 meter verder naar het noorden kruiste de nieuwe dijk het Maarvliet, dat de grens was

95 Bos-van Veen (1930) 28.
96 Ib. 34 en 36.
97 Ehbrecht (1974; *Karte* XI) heeft 1257-1266; Miedema (1992, 180) geeft c. 1250.
98 Kooper (1939; kaart II) verdeelt het gebied in tweeën; Roeleveld (1974; kaart op p. 67) onderscheidt vier onderdelen en wordt daarin gevolgd door de PPD (1985), Hacquebord en Hempenius (1990) en Knottnerus (2006, 2008, 2013).
99 Bos-van Veen (1930) 40. Anderen dateren de Zijldijk (met de Oosterniezijl) op 1317.
100 Jansen en Janse (1991) 392-393 en 411-412.

tussen Hunsingo in het noorden en Fivelgo in het zuiden. Daar bouwde men wel een zijl. Bos deelt weliswaar niet expliciet mee dat de Oosterniezijl uit 1257 dateert, maar dit jaartal past bij zijn opvatting dat de Zijldijk uit 1257 dateert en ook bij zijn opmerking dat het 'Voorwerksterland' in de periode 1257-1272 via de Oosterniezijl afwaterde.

De Leije of Leitocht ten westen van Zijldijk (c. 1925)

Foto W.F. Pastoor
(GrA 1173-119.88)

De foto is in oostelijke richting genomen.

'Het Oude Leijepad' te Zijldijk

De foto is naar het westen genomen. De situatie lijkt op die van de foto van Pastoor, maar dit is slechts schijn. De Leije of Leitocht loopt ten noorden van het bosje waarvan aan de rechterkant van de foto nog een stukje te zien is.

Oude Leije of Leitocht te Zijldijk in 2019

We kijken in oostelijke richting.

Het Maarvliet voerde niet alleen het eigen water af, maar ook dat van het Startenhuistermaar en de Steenklipstocht (Eppenhuistermaar). Met een dun blauw lijntje heeft Bos op zijn kaart vanaf de Leije ook een waterloopje aangegeven waarlangs het water uit het afgesloten deel van de voormalige Fivelbedding – door Bos 'Zeemsloot' genoemd – naar het noorden stroomde en dat ten zuiden van boerderij 'de Kooiplaats' in dat deel van het Maarvliet uitkwam, dat ik in *Zwerven door Fivelgo* 5 'Fivelmaar' heb genoemd.[101]

Bovendien – maar dat heeft Bos niet op zijn kaart ingetekend – is een verbinding gegraven tussen het Meedstermaar en het Maarvliet. Dit kanaaltje was nog geen 175 meter lang en kruist de Battenweg ten noorden van de Maarvliethoeve.[102] De watergang is allang verdwenen, maar op de kadastrale minuut van 1832 is de loop ervan nog wel herkenbaar door een afwijkend georiënteerde kavelscheiding. Langs dit kanaaltje liep ook de kerspelgrens tussen Oldenzijl en Oosternieland.

Een sluisje bij de Battenweg

In haar boek *Historie en boerderijen van Uithuizermeeden* heeft mevrouw T.K. Nijhoff-Meijer een beschouwing opgenomen over de veelbesproken *insula* ('het eiland') waarover de *Ernerenses* en *Uthusenses* in de 13e eeuw oorlog voerden.[103] Ze schrijft daar over een kadijk die het Meedstermaar kruiste en aansloot op een dijk ten oosten van Oldenzijl. Op de plek waar de bedoelde kadijk het maar kruiste zou een sluis zijn gebouwd. Resten van dat zijltje zijn, zo deelt ze mee, aangetroffen bij de aanleg van de Battenweg en de voormalige eigenaar van boerderij 'Batten' (Paapstilsterweg 17 te Oldenzijl) wist de plaats nog aan te geven. Op een schetsje bij dit verhaal is te zien hoe zij zich de situatie dacht.

Op het kaartje zijn veronderstelde 'kadijken' met uit dwarsstreepjes bestaande lijnen aangegeven. Ik ben het met mevrouw Nijhoff-Meijer eens dat er op of bij de gemarkeerde plaats iets bijzonders is geweest, maar geloof niet in een dijk die hier het Meedstermaar zou hebben gekruist. Op deze plaats is de afstand tussen het Meedstermaar en het Maarvliet ('Fivelmaar') het kortst. Hier is, zo vermoed ik (met Bos en Van Veen) een kanaaltje gegraven waardoor het water van het Meedstermaar naar het Fivelmaar kon stromen. Dat laatste stond toen nog in open verbinding met de zee. Het kanaaltje is waarschijnlijk halverwege de 13e eeuw gegraven in samenhang met de aanleg van een grote polder bij Uithuizermeeden. Daarbij werd de naar het noorden kronkelende bedding van het Meedstermaar afgedamd. Als gevolg daarvan kon het water van dit maar niet meer op het Wad of via de Oude Riet en Tjariet afstromen en was een alternatieve route noodzakelijk. De eenvoudigste oplossing voor dit

101 Bos-van Veen (1930) 40.

102 Battenweg 4. Zie Bos-van Veen (1930) 40: 'Aan het Holwinder Maar wordt daarom een nieuwe uitmonding gegeven naar het Maarvliet (niet op de kaart aangegeven, doch wel naspeurbaar ter plaatse waar Maarvliet en Meedster Maar elkaar het dichtst naderen)'.

103 Nijhoff-Meijer (1980[2]) 135-140. Het afgebeelde kaartje staat op p. 136. Zie over de genoemde oorlog ook *Zwerven door Fivelgo* 5, 23-25.

probleem was het graven van een c. 175 meter lang kanaaltje tussen het Meedstermaar en het Fivelmaar. Tussen het Meedstermaar en het Fivelmaar heeft dus geen dijk gelegen, zoals mevrouw Nijhoff-Meijer veronderstelde, maar een watergang.

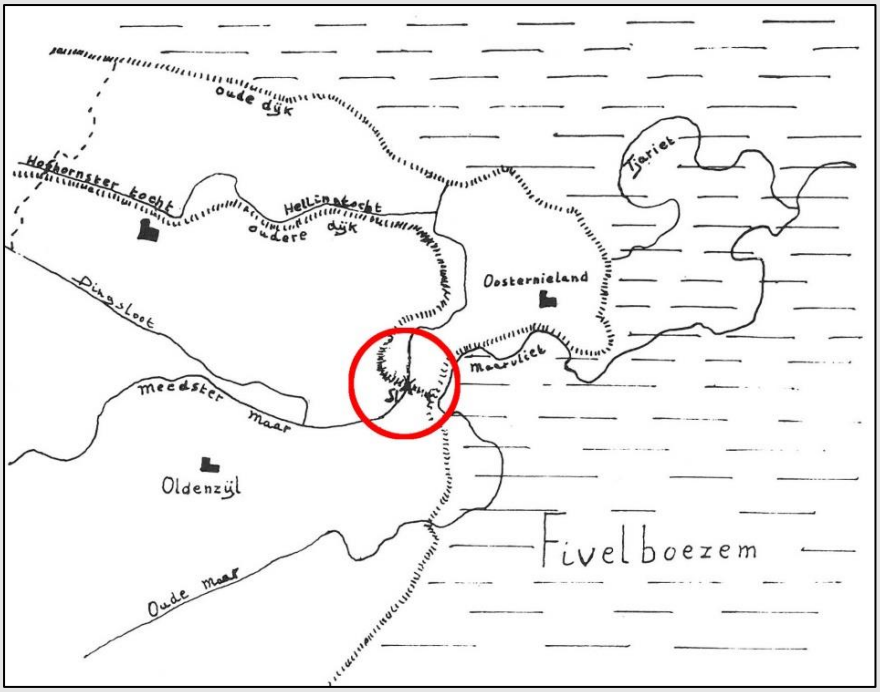

Een sluisje in het Meedstermaar

(naar T.K. Nijhoff-Meijer)

Het ligt voor de hand dat ten tijde van het graven van het verbindingskanaaltje een zijltje is gebouwd. Met behulp van zo'n kunstwerk kon het vloedwater worden tegengehouden en in droge tijden worden voorkomen dat het maar leegliep.
Om die reden vermoed ik dat het zijltje niet in het Meedstermaar heeft gelegen, maar in het nieuwe kanaaltje en wel daar waar deze watergang van het Meedstermaar in oostelijke richting aftakte. Het is jammer dat niet bekend is waar precies de genoemde overblijfsels van de sluis zijn aangetroffen. Als de vindplaats zich aan de oostelijke oever van het Meedstermaar bevindt, zou dat een bevestiging zijn van mijn theorie.

Die wordt overigens bevestigd door het beeld dat we op de hoogtekaart zien. Ook het op de bodemkaart zichtbare patroon maakt duidelijk dat hier een kanaaltje is geweest.

Het verbindingskanaaltje tussen het Meedstermaar en de Fivel (Fivelmaar) heeft tot halverwege de 15e eeuw gefunctioneerd. Doordat het Winsumerzijlvest en het zijlvest der Drie Delfzijlen hier aan elkaar grensden en de twee watersystemen toen strikt van elkaar moesten worden gescheiden, is de watergang afgedamd en – waarschijnlijk – gedeeltelijk gedempt.[104]

104 Zie ook hierna, §2.2.9 'Pendingen'.

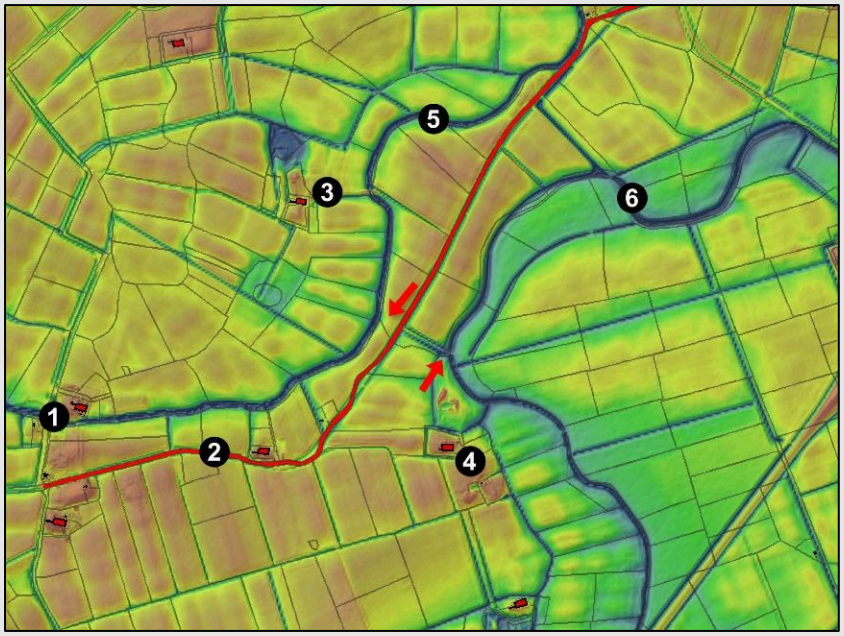

Het gebied tussen Oldenzijl en Oosternieland op de AHN-hoogtekaart

De pijltjes wijzen naar een verbindingskanaaltje tussen het Meedstermaar en het Fivelmaar.

1 Paapstil
2 Battenweg
3 Boerderij 'Batten'
4 Boerderij 'Maarvliethoeve'
5 Meedstermaar
6 Fivelmaar (Kromme Maarvliet)

Het bovenste pijltje wijst naar de plek waar een zijltje kan hebben gelegen; het onderste pijltje geeft de plaats aan waar de onderstaande foto is genomen.

Fivelmaar (Kromme Maarvliet) met Maarvliethoeve

We kijken in zuidelijke richting vanaf de plek waar het verbindingskanaaltje vanuit het Meedstermaar in de Fivelbedding uitkwam.

De op de grens van Hunsingo en Fivelgo gelegen Oosterniezijl voerde dus zowel Hunsingoër als (een beetje) Fivelgoër water af. De naam 'Oosterniezijl' suggereert dat er ook een Westerniezijl en een oude zijl zijn geweest. Dat kan kloppen. De Oosterniezijl kan als oostelijke tegenhanger zijn gezien van de iets jongere Hiddingezijl bij Westernieland. De benaming Oosterniezijl zal dus pas na de bouw van de Hiddingezijl in zwang gekomen zijn. Nieuw was de Oosterniezijl ten opzichte van de Oldenzijl ten zuiden van Uithuizermeeden. Deze oude zijl lag niet in de Fivel en ook niet in het Maarvliet, maar in het Holwindermaar, dat ten oosten van de Oldenzijl 'Meedstermaar' heet. Zoals we zojuist zagen is het water van die watergang met het Maarvliet verbonden door het genoemde verbindingskanaaltje ten noorden van de Maarvliethoeve. Daardoor was de Oosterniezijl in functioneel opzicht inderdaad de opvolger van de Oldenzijl.

Ik wees er al op dat Bos de door Menko genoemde jaartallen 1257 en 1266 in verband brengt met de aanleg van de Zijldijk. Volgens hem zou de dijk in 1257 voor het eerst zijn gelegd en in 1266 zou hij zijn verbeterd. Ook het door Menko vermelde jaartal 1272 hoort volgens Bos bij deze dijk. Menko schrijft dat in dat jaar een zijl 'in het nieuwland' werd gebouwd. Bos interpreteert deze mededeling in die zin, dat de monniken van Wittewierum, eigenaren van het Zandtstervoorwerk, in dat jaar een zijl hebben gelegd op de plaats waar de Zijldijk de Leije kruiste. Die waterloop zou in 1257 eenvoudig afgedamd zijn, bij de verzwaring in 1266 zou men de bestaande situatie gehandhaafd hebben, maar nu – aldus Bos – wilden de monniken een eigen zijl hebben: de 'Voorwerksterzijl'.[105] Hij maakt niet duidelijk wat de reden daarvoor kan zijn geweest.

Waarschijnlijk heeft Bos in het latere bestaan van een 'Voorwerksterzijl*recht*' een aanwijzing gezien voor het idee dat er een Voorwerksterzijl moet zijn geweest. Dat is op zich geen verkeerde gedachte. Een Voorwerksterzijl zou ik echter zoeken op de plek waar de Voorwerksterdijk het huidige Zijldijkstermaar kruiste, niet op plek waar de Zijldijk-de Leije kruist. Zoals we in *Zwerven door Fivelgo* 4 al zagen, ontbreken op de AHN-hoogtekaart de sporen die op een voormalige zijl zouden kunnen wijzen. Ten westen van de Zijldijk herkennen we in een 560 meter lange laagte de afgedamde bedding van de Leije. Ten oosten van de Zijldijk ligt weliswaar een slootje in het verlengde van die bedding, maar we zien daar niet de laagte die je zou verwachten aan de buitenzijde van een zijl. Integendeel: aan de oostzijde van de Zijldijk heeft gelijkmatige opslibbing plaatsgevonden. Dat wijst erop dat hier geen lozingspunt is geweest.[106]

Aangezien ik niet zie welk doel de door Bos veronderstelde Voorwerksterzijl kan hebben gediend, en er ook geen sporen zijn die een dergelijke zijl moet hebben nagelaten, houd ik het erop dat het door Bos genoemde jaartal 1272 geen betrekking kan hebben op een zijl in de Leije en dat deze priel eenvoudig is afgedamd, zij het niet in 1257 en 1266, zoals Bos meent, maar in 1317. Dat is het jaar waarin de Zijldijk is gelegd en de Oosterniezijl gebouwd.

Zoals gezegd vermoed ik dat er bij het Zandtstervoorwerk een eenvoudig zijltje (een klief?) heeft gelegen op de plaats waar de noordelijke dijk van Bos' 'vierkante polder' het Zandtstermaar (Zijldijkstermaar) kruiste.[107]

---

105 Bos en Van Veen (1930) 27 en 41. Bos' 'Voorwerksterzijl' vinden we ook bij Kooper (die hem 'Hoogerzijl' noemt) en Knottnerus.

106 Zie *Zwerven door Fivelgo* 4, 26-27.

107 Zie *Zwerven door Fivelgo* 2, 7-8.

Het kan dus goed zijn dat de naam 'Voorwerksterzijlrecht' helemaal niet verwijst naar een Voorwerksterzijl, maar dat deze benaming is ontstaan naar analogie van de andere organisatieonderdelen van het Dorpsterzijlvest. Van belang is waar je woord breekt: 'Voorwerkster Zijlrecht' of 'Voorwerksterzijl Recht'. Anders gezegd: het kan een onderdeel zijn van het Dorpsterzijlvest waarvan het Zandtstervoorwerk de kern was, of de organisatie die een zijl, genaamd Voorwerksterzijl, had gelegd en beheerde.

Daar komt nog bij dat het Voorwerksterzijlrecht als organisatie wel eens heel wat jonger zou kunnen zijn dan Bos vermoedde. De Olddijk is in de vijftiende eeuw gelegd door alle belanghebbende partijen samen. Toen werd er nog geen onderscheid gemaakt tussen een Voorwerkstereed en een Korendijkstereed. Ik leid dit af uit het feit dat de Korendijksters een evenredig aandeel hadden in dat deel van de Olddijk waarmee de oude bedding van de Leije was afgesloten. Die plek ligt in het gebied van de latere Voorwerkstereed, een heel eind ten noorden van de latere Korendijkstereed.[108]

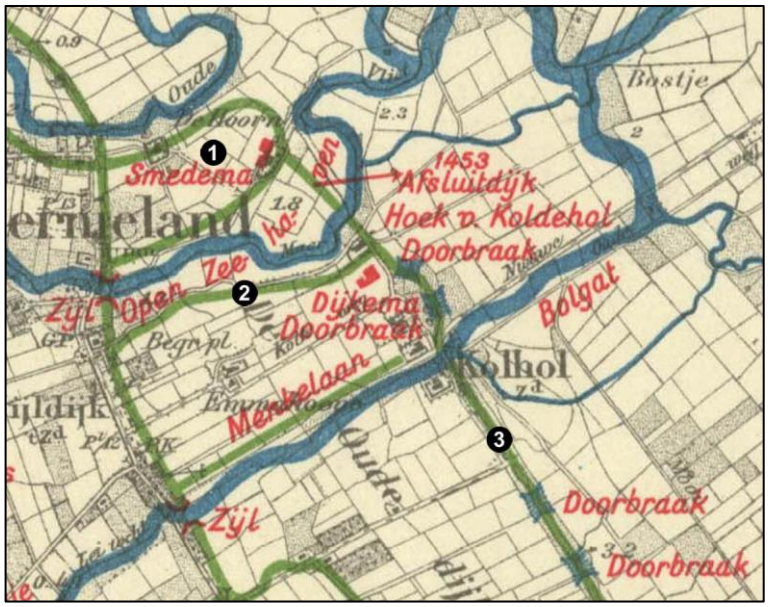

Bij Kolhol

Uitsnede uit de kaart van Bos en Van Veen

1 Den Hoorn
2 de Arm
3 Olddijk

2.1.6 De Olddijk en de afsluiting van de Oosterniezijl

Op zijn kaart heeft Bos ten oosten van en parallel aan de Korendijk de Olddijk getekend. Volgens hem is deze dijk omstreeks 1317 aangelegd[109] en maakt hij deel uit van een lange dijk die al achter Kloosterburen begint, vanaf daar ten noorden van Pieterburen, Warffum, Usquert en Uithuizen oostwaarts loopt, dan naar het zuidoosten buigt om langs de 'Olddijksterweg',[110] Den Hoorn en Kolhol in de richting van Godlinze te lopen. Het laatste stuk loopt vervolgens in noordoostelijke richting door tot aan Hoogwatum aan de Eems.[111] Deze beschrijving is in tegenspraak met wat Bos zelf over de ontwikkelingen bij de Oosterniezijl meedeelt. In de buurt van Oosternieland heeft hij verschillende dijken

108 GrA 708-272 reg.nr. 28 (1453).
109 Bos-van Veen (1930) 27, 34 en 40.
110 De Oudedijksterweg onder Uithuizermeeden.
111 Bos-van Veen (1930) 23.

getekend, maar uit de door Johan van Veen uitgegeven tekst is niet precies op te maken hoe Bos zich deze heeft gedacht en in welke volgorde ze zijn aangelegd. Op grond van goede bronnen deelt Bos mee dat de buitenriet van de Oosterniezijl[112] in 1453 is afgedamd door het leggen van een dijk die van Oosternieland over Den Hoorn naar Kolhol liep. Wanneer de volgens Bos al in 1317 aangelegde Olddijk over Den Hoorn en Kolhol zou hebben gelopen, zou het niet nodig zijn geweest om dat in 1453 nog eens te doen.

Ter opheldering van de ingewikkelde situatie is een nadere analyse van de schriftelijke bronnen noodzakelijk. Ik kom daarop later terug wanneer ik een eigen poging doe om de inpoldering van de Fivelboezem te reconstrueren. Voor dit moment is het voldoende om te herhalen dat Bos het onder 't Zandt gelegen deel van de Olddijk op c. 1317 dateert en dat hij deze ten noorden van het Zandtstervoorwerk laat aansluiten op de Zijldijk, die volgens hem in eerste instantie in 1257 is gelegd en in 1266 verzwaard. We zagen in de vorige paragraaf dat deze Zijldijk de benedenloop van het Maarvliet kruiste en dat daarin een zijl is gelegd: de Oosterniezijl.

Bos heeft op zijn kaart twee dijken getekend die de Olddijk en de Zijldijk met elkaar verbinden. Een tekende hij ten noorden van de Leije, ter plaatse van een weg die hij aanduidt als 'Menkelaan', maar niet in zijn tekst noemt; een tweede ligt ten zuiden van de buitenriet van het Maarvliet ('Oude Togt'), ten oosten van de voormalige Oosterniezijl. Of de dijk langs de Leije echt heeft bestaan waag ik te betwijfelen. Bos zal op het idee zijn gekomen door de vorm van een tweetal percelen ten westen van de Olddijk. Die langgerekte stukken land doen inderdaad aan sporen van dijken denken. Maar dat idee verdwijnt als je de hoogtekaart erbij pakt. Deze twee percelen liggen ter weerszijden van de voormalige Leije en danken hun opvallende vorm aan de laagte die de Leije hier heeft achtergelaten. Dat is goed te zien op het volgende plaatje, waarin de AHN-hoogtegegevens zijn gecombineerd met de kadastrale minuut van 1832. Aan de noordzijde van deze langgerekte laagte heeft inderdaad een voetpad, de Menckelaan, gelegen. Dit is pas in 1901 van de legger verdwenen.[113]

Tussen Zijldijk en Kolhol

Met een rode lijn is de weg gemarkeerd die kan worden beschouwd als een spoor van de *quade dijck* die 'de Arm' werd genoemd. Hij ligt ten zuiden van de laagte die het overblijfsel is van de buitenriet van de Oosterniezijl.
Tussen de percelen Kolholsterweg 3 en 5 bevindt zich een langgerekte laagte die herinnert aan de voormalige Leije. Het pijltje wijst ernaar.

112 Op sommige kaarten wordt dit deel van het Maarvliet aangeduid als 'Oude Togt'.
113 Nijhoff-Meijer (1968) 9.

Spoor van de Leije ten noorden van het Feldwerder Voorwerk te Kolhol

Op de foto is niet te zijn dat de percelen ter weerszijden van de sloot uitzonderlijk smal zijn.

De door Bos getekende verbindingsdijk langs de buitenriet van de Oosterniezijl heeft wel bestaan; we komen hem tegen in een tekst van 1453.[114] Daarin heet hij een *'quade dijck'* te zijn die 'de Arm' wordt genoemd. De weg die aan het tracé van deze verbindingsdijk herinnert was tot 1960 nog op topografische kaarten ingetekend.[115]

Ten oosten van de Oosternielandsterweg, tussen de Oude Riet in het noorden en het Maarvliet in het zuiden, heeft Bos een lusvormige dijk getekend. Binnen deze lus staat met rode letters 'Smedema', naar de toenmalige eigenaar van boerderij Den Hoornsterweg 6. Deze boerderij heet 'Den Hoorn', maar dat zou evengoed de naam kunnen zijn van boerderij Den Hoornsterweg 2. In de rekening van de kloostergoederen over 1595 tekende rentmeester Johan Huijsman aan dat deze twee boerderijen elk de helft zijn van het voormalige voorwerk 'Den Hoorn', dat vóór de Reductie eigendom was van het benedictijnenklooster Feldwerd.[116] Bos meende dat deze lus ook uit 1317 dateerde en tegelijk met de Olddijk was aangelegd.[117] In de periode tussen 1317 en 1453, het jaar waarin de buitenriet van de Oosterniezijl werd afgedamd, zou die buitenriet een 'open zeehaven' zijn geweest, aan de noordzijde ingesloten door het zuidelijke stuk van de 'lus', aan de zuidzijde door de verbindingsdijk tussen de Olddijk en de Zijldijk. Ofschoon de oude teksten de naam 'de Arm' eenduidig toepassen op een (slecht) stuk dijk, heeft Bos het over het 'afdammen van de Arm'; hij identificeerde 'de Arm' dus met de buitenriet van de Oosterniezijl (de 'open zeehaven' op de kaart).[118]

Dat de buitenriet in 1453 is afgedamd klopt; maar – en dat heeft Bos niet goed begrepen – bij die gelegenheid is ook de dijk ten noorden van Den Hoorn gelegd, zodat het 'voorwerk werd binnengedijkt', zoals de oude tekst het noemt. Daaruit kunnen we opmaken dat het Feldwerder voorwerk vóór 1453 nog niet door een dijk werd beschermd.[119] Bos'

---

114 GrA 708-71 reg.nr. 26 (21 maart 1453). Ook van deze tekst bestaan vele versies die geen van alle helemaal juist zijn. Slechts door vergelijking van de varianten worden de finesses duidelijk.

115 Op de kadastrale minuut van 1832 beslaat de dijk twee percelen: 't Zandt A267 en A255, omschreven als 'weg als weiland'.

116 GrA 1-2300 fol. 22v-23.

117 Bos-van Veen (1930) 40.

118 Teun Juk doet dat ook. Juk (1981) 164.

119 Zie ook Teun Juk, *Oosternieland. Fragmenten uit de geschiedenis van kerk en dorp* (Bedum 1990) 25.

veronderstelling dat de lusvormige dijk in 1317 is aangelegd, moet dus onjuist zijn. Bos heeft wel goed gezien wat de consequenties waren van het afdammen van de buitenriet en de Oosterniezijl. Ik kom op deze materie nog uitvoerig terug in *Zwerven door Fivelgo* 7.

In de Olddijk heeft Bos een viertal plekken aangegeven waar volgens hem inbraken hebben plaatsgevonden. De dijk kruist ook de buitenriet van de Korreltocht die, zoals we eerder zagen, vroeger via de in de Korendijk gebouwde Omtedazijl – door Bos 'Ompteda Tja zijl' genoemd – uitwaterde. Ook op de plaats waar de Olddijk de buitenriet van de Korreltocht of Omteda Tja kruiste, tekende Bos een zijl. In zijn gedachtegang kon het niet anders of op deze plek moest een zijl hebben gelegen.[120] Aangezien, aldus Bos, de Olddijk van omstreeks 1317 dateert en de afwatering van het betreffende gebied pas in 1444 zou worden gewijzigd, moest het water van de Omteda Tja nog langer dan een eeuw via de Kleine Tjariet naar de Eems stromen. Pas door de inlating van het betreffende gebied in het Dorpsterzijlvest (1444) ontstond de situatie waarin de 'nieuwe Omtedazijl' niet meer nodig was.[121]

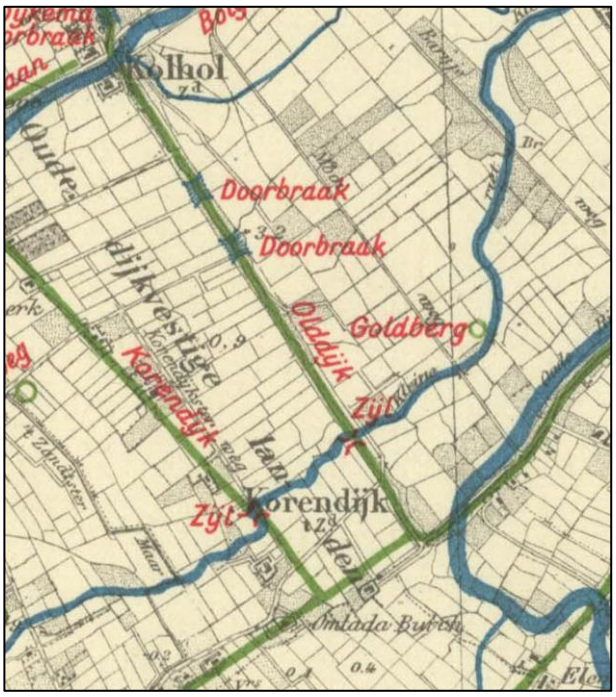

De Olddijk en de Omtedazijlen

Uitsnede uit de kaart van Bos en Van Veen

Een bezwaar tegen deze visie is, dat de hoogtekaart geen aanwijzingen laat zien die aannemelijk maken dat Bos' nieuwe Omtedazijl in de Olddijk echt heeft bestaan. Integendeel, aan de buitenzijde van de Olddijk zien we een homogene opslibbing waarin elk spoor van een voormalige monding ontbreekt. Ook op de bodemkaart zijn niet de kleurverschillen zichtbaar die we aantreffen op plaatsen waar zijlen zijn geweest. Wat dit aangaat is de situatie vergelijkbaar met die ten oosten van de Zijldijk, bij de door Bos veronderstelde 'Voorwerksterzijl'. Net zoals in dat geval meen ik dat alleen al het ontbreken van sporen bij de Olddijk voldoende reden is om een streep te halen door Bos' 'nieuwe Omtedazijl'.

120 Bos-van Veen (1930) 28.
121 Ib. 29.

Maar er is meer dat tegen het bestaan hebben van een tweede Omtedazijl pleit. In het 15e-eeuwse Wierumer Zijlboek staan de verplichtingen opgetekend die het landbezit van het klooster Bloemkamp in 't Zandt en elders voor het klooster met zich meebracht. Daarin vinden we wel informatie over het onderhoud van de zeedijk bij 't Zandt, maar niet over een zijl die daarin lag of vroeger daarin gelegen zou kunnen hebben. Onder de dijkvakken die de monniken van Wittewierum moesten onderhouden, was ook een deel van een gemeenschappelijk stuk dijk dat 'Omteda Tja' werd genoemd. Voor dat '*meene warck'* waren niet alleen de aanliggende percelen (de 'dijkvestige' landen) verantwoordelijk, maar alle landen van het kerspel 't Zandt die vroeger hadden uitgewaterd via een zijl die de 'Omteda Tja' heette.[122] Dat de naam Omteda Tja in deze passage zowel voor een stuk dijk als voor een zijl wordt gebruikt is raar, maar wel verklaarbaar. In *Zwerven door Fivelgo* 2 zagen we al dat met 'Omteda Tja' waarschijnlijk de kweldergeul bedoeld is die de bovenloop was van de Kleine Tjariet en dat de Korreltocht de tochtsloot is waarlangs 'het land van Omteda' (de *Omteda Tjuch*), via een zijl in de Korendijk op deze buitendijkse priel afwaterde. De naam van de priel is overgegaan op de zijl in de Korendijk en later, toen er buiten de Korendijk een nieuwe zeedijk (de Olddijk) werd aangelegd, noemde men het deel van de dijk waarmee de buitenbedding van de Omteda Tja werd afgedamd, ook weer Omteda Tja. Dat de naam van een watergang overgaat op een stuk droge infrastructuur is niets bijzonders. In de stad Groningen heb je het Damsterdiep en Boterdiep, waarmee geen kanalen maar straten worden bedoeld, de Borgsloot is de naam van een weg en in de Veenkoloniën is er zelfs een hele nederzetting die de naam van een watergang heeft: Stadskanaal.

Het komt ook vaker voor dat de dijk waarmee een oude uitwatering wordt afgedamd, gemeenschappelijk is. Voorbeelden zijn de '*mene delen'* in de *Nijeslachte* tussen Oxwerderzijl en Balmahuizen (1453), de afsluitdijk van de Oude Riet bij Aduarderzijl (1489), en de stukjes van 8 roeden lengte in de voormalige monding van de Grote Heekt bij Watum (c. 1225).[123] Zelfs heel dichtbij, op een andere plaats in de Olddijk, is nóg een gemeenschappelijk stuk dijk geweest. Ik doel op een 36 roeden lang dijkvak ter plaatse van de voormalige bedding van de Leije. Dit stuk dijk was in drie gelijke delen verdeeld tussen de Voorwerksters, Korendijksters en Zijldijksters.[124]
Dat een afsluitdijk gemeenschappelijk moet worden onderhouden ligt in de rede. Anders dan bij een gewone dijk zijn er bij een dam in een bedding strikt genomen geen aanliggende landeigenaren. Bovendien is de bodem ter plaatse van een voormalige bedding slapper dan elders, zodat het moeilijker is om op zo'n plek een stevige dijk te bouwen. Ten slotte was het dichten van een bedding in het gezamenlijke belang van alle ingelanden. In het geval van de Olddijk en de Omteda Tja gold dat ook degenen die door de Omtedazijl in de Korendijk plachten uit te wateren, baat hadden bij een solide afsluiting van de voormalige bedding.

Het feit dat er geen zijl is geweest op de plek waar de Olddijk de Omteda Tja kruiste, is een van de argumenten om de Olddijk later te dateren dan Bos doet en de aanleg van deze dijk in verband te brengen met de inlating van 't Zandt in het Dorpsterzijlvest. Toen de kwelder achter de Korendijk omstreeks 1445 werd ingepolderd, heeft men de Omteda Tja eenvoudig

122 GrA 835-13b, 820-821.

123 Nijeslachte: *Groningen en het Drentse water* 11; hoofdstuk 11.4 'De Pompelanden en Ypegat'; Oude Riet: *Aduarderdiep en Aduarderzijlen*, p. 14; afsluitdijk bij Watum: *Zwerven door Fivelgo* 3, 24-28.

124 GrA 708-272 reg.nr. 28 (1453) en 835-13b, 821. Het bewuste stuk dijk, c. 150 meter lang, moeten we zoeken tussen de boerderijen Kolholsterweg 3 en 5.

afgedamd. Dat was mogelijk doordat men voor de lozing van het overtollige water, zowel dat uit het door de Korendijk omvatte gebied als dat uit het door de aanleg van de Olddijk aangewonnen land, met het Dorpsterzijlvest een regeling had getroffen op grond waarvan het Zandtster water voortaan via het Zandtstermaar, Leermenstermaar, Oosterwijtwerdermaar en de Delf naar de Eems mocht stromen. De inlating van dit gebied in het Dorpsterzijlvest is *Zwerven door Fivelgo* 2 uitvoerig besproken.

Kooper legde verband tussen de inlating van een deel van 't Zandtster land in 1444 en de aanleg van de Olddijk;[125] ook hij was – mede op grond van het ontbreken van een geul buiten de Olddijk – van mening dat er geen tweede Omtedazijl in de Olddijk heeft gelegen.[126] Ook Knottnerus dateert de Olddijk op 1444, maar tekent op zijn kaartjes wel – naar mijn idee dus abusievelijk – een tweede Omtedazijl.

Over de afsluiting van de buitenriet van de Oosterniezijl is meer te vertellen dan hier is gebeurd. Dit thema komt nog nader aan de orde.

2.1.7 De uiterdijk bij Zijldijk

In zijn aantekeningen maakt Bos melding van een overeenkomst die in 1424 is gesloten over het gebruik van het buitendijkse land bij Zijldijk. Bos zegt het een beetje anders: hij heeft het over de 'verdeling' van het buitendijkse land.[127] Dat is niet helemaal juist. Bij een verdeling van land hoort de afbakening van percelen en de toewijzing daarvan aan individuele rechthebbenden. Dat is hier niet de bedoeling: in 1424 ging het om de inscharing van vee op de nog onverdeelde uiterdijk van 't Zandt-Zijldijk. Een nieuwe regeling was nodig vanwege de aanwas van deze kwelder. De tekst van de overeenkomst vinden we in het Wierumer Zijlboek dat uit de 15^{e} eeuw dateert.

Op 2 januari 1424 verklaarden de abten en conventen van Feldwerd en Wittewierum met enkele particulieren op de Oosterniezijl en Zijldijk dat ze met elkaar een afspraak hadden gemaakt over het gebruik van de 'hoge' uiterdijk. Door Gods genade was er veel land aangeslibd, zodat er meer vee op geweid kon worden dan tot dusver. Besloten werd daarom dat ieder die eerder gebruik maakte van de uiterdijk voortaan 'een vijfde scheer' meer mocht gebruiken. Een 'scheer' of 'schaar' is geen landmaat, maar staat voor het aantal beesten dat men op de uiterdijk laat grazen.[128] Wat betreft de Zijldijkster uiterdijk werd in 1424 afgesproken dat iedere rechthebbende zijn aantal in te scharen dieren met een kwart mocht vergroten. Het convent van Feldwerd zou, zo blijkt uit de tekst, voortaan 15 scharen hebben, het convent van Wittewierum 250 en de particulieren samen 70.[129]

In de visie van Bos, die meende dat de Olddijk reeds omstreeks 1317 is gelegd, moet deze uiterdijk ten oosten van Kolhol hebben gelegen. Deze datering is, we zagen het al in de

125 Kooper (1939) 47, 58-59, 65, 98, 154

126 Kooper (1939) 134.

127 Bos-van Veen (1930) 31.

128 In het dijkrecht van Oterdum uit 1554 lezen we dat een schaar toen en daar bestond uit 4 schapen, 4 varkens of 2 enters. Ieder die 20 grazen land bezat had recht op 1 schaar in de uiterdijk. GrA 719-7; de tekst van het dijkrecht is in 1899 door J.M. Nap uitgegeven.

129 GrA 835-13b, 822 (2 januari 1424).

vorige paragraaf, veel te vroeg: de Olddijk is pas omstreeks 1445 aangelegd. Dat wil zeggen dat de regeling van 1424 betrekking heeft gehad op al het tot het kerspel ’t Zandt behorende land dat ten oosten van de Zijldijk en de Korendijk lag. Ik vermoed dat de lange smalle strook land tussen de Grote Tjariet en de Oudeweg onder de regeling viel. In 1594 blijken de kloosters Feldwerd en Wittewierum hier land te bezitten. Opmerkelijk groot is het aandeel van het klooster Wittewierum, hetgeen past bij de opgave van het aantal scharen in de tekst van 1424. Het hierbij gaande plaatje brengt deze opmerkelijke situatie in beeld.

De buitendijkse landen van ’t Zandt en Zijldijk (1424)

1 Oude Riet
2 Grote Tjariet
3 Oudeweg
4 Zandtstervoorwerk
5 Korendijk
6 Olddijk
7 Omteda Tja
8 Kleine Tjariet

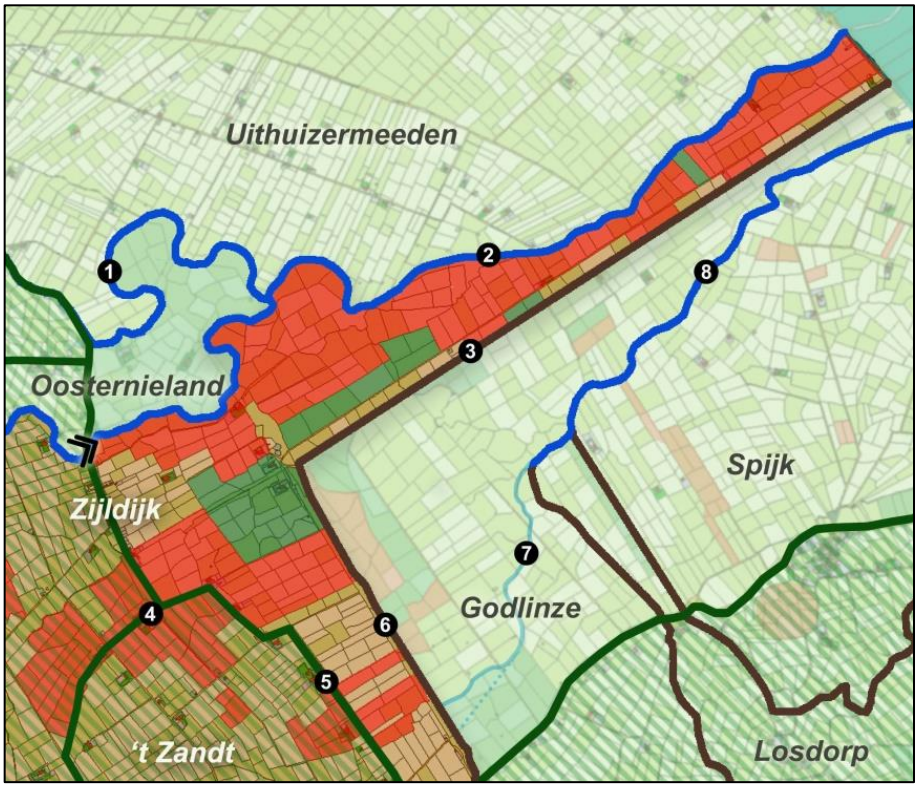

De bruine lijnen zijn kerspelgrenzen, de blauwe geven waterlopen aan die als kerspelgrens dienstdoen; met groene lijnen zijn de dijken aangegeven die in 1424 al bestonden. Het toen binnendijks gelegen land is gearceerd.

Rode vlakken geven landbezit van het klooster Bloemkamp te Wittewierum aan, de groengekleurde landerijen zijn eigendom van Oldenklooster of Feldwerd.
De inscharingsregeling van 1424 betrof onder meer het gebied tussen de Oudeweg en de Grote Tjariet. Hoe de grenzen tussen ’t Zandt en Godlinze tot stand zijn gekomen heb ik niet uitgezocht. De grens langs de Olddijk zal omstreeks 1445 zijn vastgesteld. Wellicht is toen ook de Oudeweg aangewezen als grens tussen ’t Zandt en Godlinze.

2.2 Kooper, 'Het Waterstaatsverleden van de provincie Groningen' (1939)

Johan Kooper[130] heeft in zijn *Waterstaatsverleden* de inpoldering van de Fivelboezem niet systematisch beschreven. Wel bespreekt hij de infrastructurele werken die door abt Menko en in latere schriftelijke bronnen worden vermeld, en heeft hij zijn visie daarop in zijn kaarten verwerkt. De op zijn kaart II (het 'Loozingsgebied der Drie Delfzijlen') ingetekende dijken zijn door vrijwel alle latere onderzoekers en publicisten overgenomen.

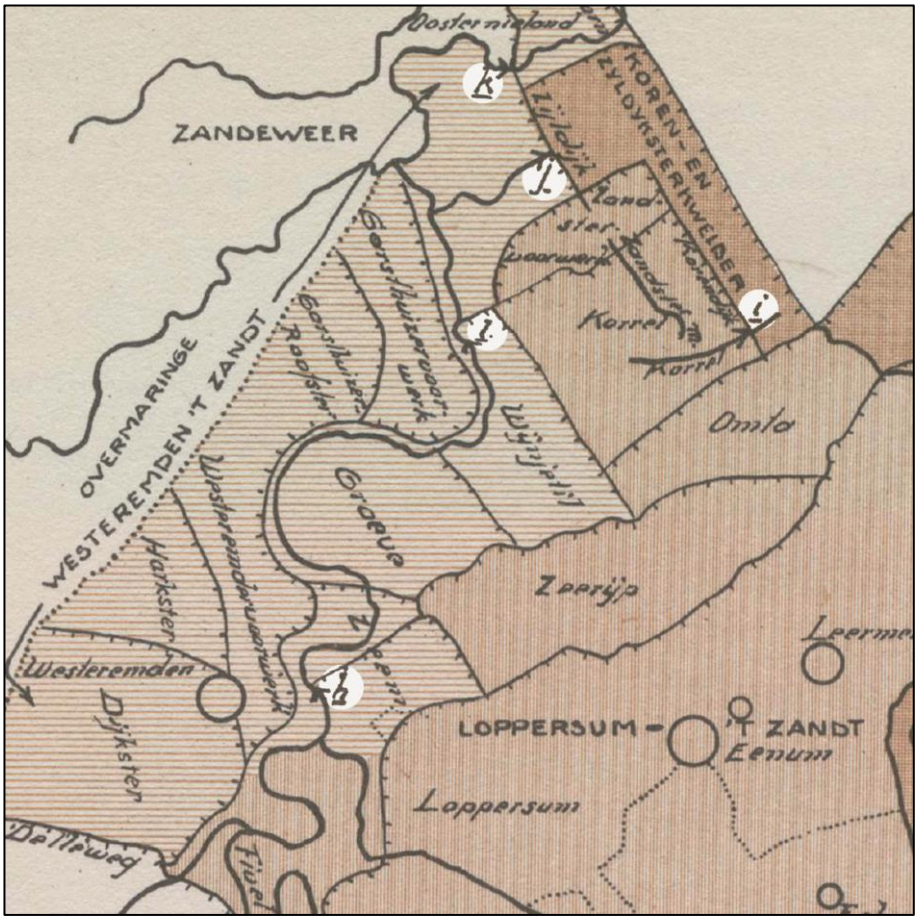

Uitsnede uit Koopers kaart II 'Loozingsgebied der Drie Delfzijlen'

h verlaat bij Westeremden
i Omptada Tija; volgens Kooper 1272
j Hoogerzijl[131]
k Oosterniezijl
l zijl bij de Wiel; volgens Kooper 1192

130 Johan Kooper (1876-1939) wordt vaak aangeduid als waterstaatkundig ingenieur en getooid met de titel 'ir.'. Dat is onjuist. Kooper was opgeleid tot genieofficier en kreeg in 1912 met de provincie Groningen te maken doordat hem werd opgedragen een plan te maken voor de drinkwatervoorziening in die provincie. Enkele jaren later werd hij benoemd in de functie van 'hoofdingenieur van de provinciale waterstaat' in Groningen.

131 Met deze 'Hoogerzijl' bedoelt Kooper Bos' 'Voorwerksterzijl'.

Op de afgebeelde uitsnede zien we verschillende kleuren en arceringen. Het horizontaal gearceerde gebied hoorde eerst onder het in 1317 tot stand gekomen Oosterniezijlvest, maar is na 1464 onderdeel geworden van het Slochterzijlvest. Het verticaal gearceerde land viel onder het Dorpsterzijlvest, met dien verstande dat het ten noorden van het woord Omta gelegen land eerst in 1444 in het Dorpsterzijlvest is ingelaten. Het Slochterzijlvest en Dorpsterzijlvest maakten deel uit van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen en waterden via de Delf of Damsterdiep uit op de Eems. Ook de donkerder gekleurde Koren- en Zijldijksterkwelder ging na c. 1445 via het Dorpsterzijlvest afwateren, maar kreeg een aparte status. Op deze landen rustte de plicht tot onderhoud van de zeedijk (i.c. de Olddijk), maar ze waren vrijgesteld van het onderhoud van de Dorpsterzijl. Deze 'schotvrije' status deelde de omstreeks 1445 ingepolderde Zandtster kwelder met de dijkrechten van Vierburen, Holwierde-Marsum, Uitwierde c.a. en Oosterwijtwerd, die ook waren aangesloten bij de Drie Delfzijlen, maar als 'dijkvestige' gebieden evenmin schot hoefden te betalen.

Op Koopers kaart hebben de meeste door dijken omgeven polders een naam. Deze namen zijn ontleend aan onderdelen ('zijl-eden') van verschillende 'zijlrechten' – die zelf afdelingen waren van 'schepperijen' die op hun beurt samen een 'zijlvest' vormden – maar de grenzen van deze polders vallen niet samen met de zijleden zoals we die uit de gedetailleerde beschrijving van B.W. Siemens kennen.[132] Ofschoon deze namen dus niet altijd goed passen bij het ingepolderde land, helpen ze wel om afzonderlijke elementen op de kaart aan te duiden.

Fiveldijk ten oosten van Westeremden

[132] Siemens (1954).

2.2.1 De westelijke oever van de Fivel

Ik kan kort zijn over het gebied op de westelijke oever van de Fivel, het land ten noordwesten van de bedding dus. De dijk langs deze bedding – de huidige Fiveldijk bij Westeremden en Garsthuizen – wordt niet door Kooper beschreven. Direct ten oosten van het dorp Westeremden ligt het zuidelijke einde van een polder die Kooper 'Westeremdervoorwerk en Garsthuizer-Roofster' noemt.[133] De oostgrens van deze polder wordt gevormd door de Dijkumerweg. Ten oosten daarvan heeft Kooper nog een polder getekend, die hij 'Garsthuizervoorwerk' noemt.[134] De westgrens daarvan is de Dijkumerweg, de oostgrens een dijk op de westelijke oever van de Fivel, die ter plaatse Oude Maar heet. Hierboven zagen we dat ook Bos op deze plaats een dijk heeft getekend.[135] Ik heb daarbij aangetekend dat er geen aanwijzingen zijn die aannemelijk maken dat er tussen de Kooiplaats en de Wijnjetil een dijk heeft gelegen. Dat geldt uiteraard ook voor Koopers 'Garsthuizervoorwerksterdijk'.[136]

2.2.2 De dam bij Goldhoorn en de Zandtsterdijk

We kijken nu naar de rechteroever van de Fivel. Ten oosten van Westeremden tekent Kooper een 'verlaat' in de Fivelbedding (door hem aangegeven met *'h'*), maar geen dam. Ik neem aan dat dit een vergissing is. Als er een lozingspunt is geweest moet dat in een dam hebben gelegen. De dam zal deel hebben uitgemaakt van een dijk die vanaf Westeremden naar het oosten liep en die op Koopers kaart het 'De Zeem' geheten gebied in een noordelijk en een zuidelijk deel verdeelt. De aanleg van deze dijk zal samenhangen met die van de Zandtsterdijk. Volgens Bos dateert die dijk uit de 10e eeuw, maar anderen – we zagen dat al – denken (terecht) aan de tweede helft van de 12e eeuw.[137]

Op de plaats waar Kooper zijn 'verlaat bij Westeremden' tekende, staat op een laat-18e eeuwse kaart ook een lozingspunt aangegeven: *'de Pomp daar eertijds de verlaten zijn geweest'*.[138] Ik heb niet nagegaan of er ook andere bronnen zijn die gewagen van een of meer verlaten op deze plaats, maar het is zeer de vraag of er al een zijl is gelegd toen de Fivel op deze plek werd afgedamd. Menko vermeldt in zijn kroniek alleen de afdamming van de Fivel, niet het leggen van een zijl of pomp (duiker). Daarmee wil niet gezegd zijn dat er geen lozingspunt kan zijn geweest. Belangrijker is dat er, als ik mij de situatie correct voorstel, geen noodzaak is geweest voor het moeizame bouwen van zo'n kunstwerk. Ik stel me voor dat het water ten noorden van de dam gewoon naar het noorden bleef lopen zoals het altijd al had gedaan; ten zuiden ervan liep het zuidwaarts, via Loppersum naar de Delf en daarlangs verder naar de Eems. Ik vermoed dat de behoefte aan een doorlaat ('pomp') in de dam bij Goldhoorn pas ontstond toen een eindje stroomafwaarts, ten westen van de

---

133 Bij Siemens liggen daar (delen van) de Dijkster, Westeremdervoorwerkster en Garsthuizer Hofster zijleden (nrs. 6, 8 en 9 op Siemens' kaart).

134 Siemens heeft daar een deel van de Garsthuizer Hofsterzijleed en de Garshuizervoorwerksterzijleed en (nrs. 8 en 10).

135 Zie p. 10.

136 Zie voor deze veronderstelde dijk ook *Zwerven door Fivelgo* 4, 21-27.

137 Zie p. 9.

138 GrA 817-1102.

Wijnjetil, ter hoogte van Dijkumerweg 1, een volgende afsluitdijk (de 'Dijkumerdam') in de Fivelbedding werd gelegd. Daardoor werd het gebied ingepolderd dat als 'de Zeem' en 'de Groeve' bekend staat. Ook in de 'Dijkumerdam' zal, net zoals dat in eerste instantie bij Goldhoorn het geval was, geen zijl zijn gelegd. Na het leggen van de Dijkumerdam zal ten behoeve van de afvoer van het water uit het nieuw ingepolderde land een opening zijn gemaakt in de eerste dam bij Goldhoorn.[139]

Kooper laat de Zandtsterdijk een wat ander tracé volgen dan Bos. De dijk liep volgens hem langs de Garsthuizerweg, Terhornseweg en Boslaan naar de Godlinzerweg, de oude zuidelijke begrenzing van de Fivelboezem. Ook Bos had gezien dat hier een dijk gelopen kon hebben, maar zijn twijfel daaraan was zo groot, dat hij hem niet op zijn kaart heeft ingetekend.[140] Latere auteurs volgen Kooper op dit punt.

Het westelijke deel van de Zandtsterdijk is de scheiding tussen de tot het Slochterzijlvest behorende polders 'de Groeve' en 'Wijnjetil' in het noorden en het onder het Dorpsterzijlvest ressorterende Zeerijp in het zuiden; het oostelijke deel van de Zandtsterdijk scheidt de polder 'Omta' in het noorden van Zeerijp in het zuiden. Dit tracé is door alle latere auteurs – behalve de PPD – overgenomen. Op de kaart van de PPD maakt de dijk een knik op de Westerweg, volgt deze over een kleine 400 meter en maakt dan een nieuwe knik om langs het Lissebonsepad naar 't Zandt te lopen.

2.2.3 Inpoldering van De Zeem en De Groeve

Tussen 'de Zeem' en 'de Groeve' tekent Kooper een dijk, die door latere auteurs – met uitzondering van de PPD – is overgenomen. Deze dijk suggereert dat het gebied ten zuiden ervan ('de Zeem') eerder is ingepolderd dan het gebied ten noorden ervan ('de Groeve'). Het land is hier zo ingrijpend heringericht, dat er in het veld geen aanwijzingen meer zijn aan de hand waarvan de situatie kan worden opgehelderd. Uit de oude verkaveling valt echter op te maken dat 'de Zeem' en 'de Groeve' inderdaad als afzonderlijke polders zijn ingericht. Maar daaruit kan niet de conclusie worden getrokken dat er een dijk tussen beide heeft gelegen. Wat beide polders van elkaar scheidt is een kromme sloot, nu Zeemsloot geheten, die het overblijfsel is van de voormalige Fivel. Dit gegeven is genoeg om het ontbreken van samenhang tussen beide polders te verklaren. 'De Zeem' was oorspronkelijk een buitendijkse 'ham' ten westen van de Fivel, 'de Groeve' was ook zo'n ham, maar dan aan de oostkant van de rivier.
De verkaveling die we op de kadastrale minuut van 1832 zien, kan in eerste aanleg teruggaan op de tijd dat deze hammen nog buitendijks land waren. Ik houd het erop dat 'de Zeem' en 'de Groeve' in één keer zijn ingepolderd door het leggen van een dam ten westen van de Wijnjetil (de 'Dijkumerdam'). Hierbij moet nog worden aangetekend dat een groot deel van 'de Zeem' en een stukje van 'De Groeve' eigendom zijn geweest van het klooster Bloemkamp te Wittewierum en behoorden bij het goederencomplex waarvan het Westeremdervoorwerk het centrum was. Dank zij een mededeling van abt Emo in de kloosterkroniek van Wittewierum weten we dat dit voorwerk in 1218 of 1219 is gesticht.[141] Dat doet vermoeden dat de broeders van het Westeremdervoorwerk een belangrijke rol

139 Deze hypothese is hierboven besproken; zie p. 12.
140 Bos-van Veen (1930) 36.
141 Jansen en Janse (1991) 106-107.

hebben gespeeld bij het leggen van de 'Dijkumerdam'. Mogelijk hebben zij zelfs het initiatief daartoe genomen.

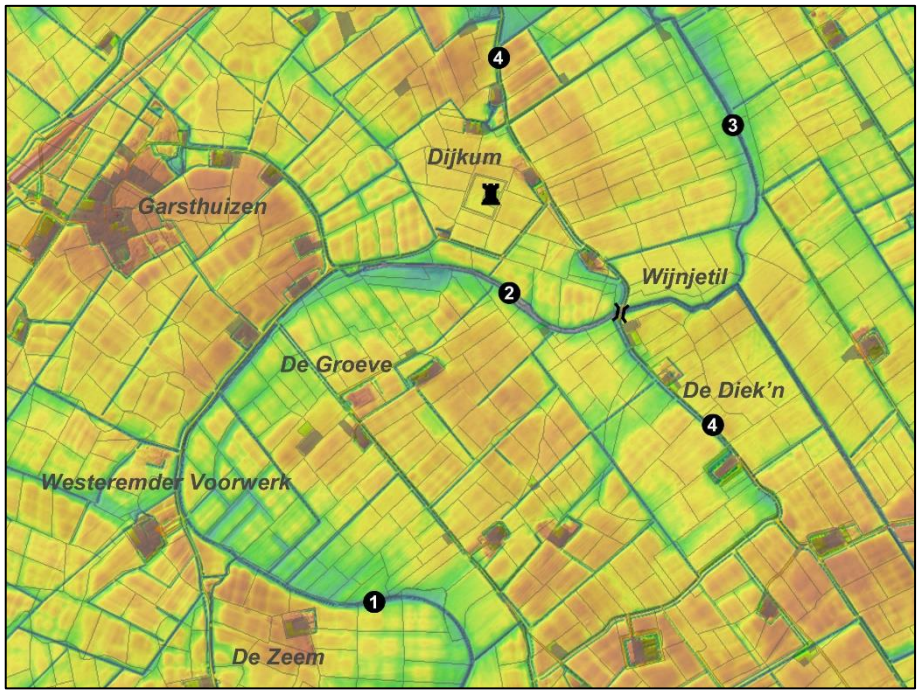

Dijkum en omgeving op de AHN, gecombineerd met de kadastrale minuut van 1832

1 Zeemsloot
2 Garsthuizermaar
3 Oude Maar
4 Dijkumerweg

Ten westen van boerderij 'De Diek'n' zien we het spoor van een oude priel.

De plek van de Dijkumborg is aangegeven met een torentje.

Anders dan Bos heeft Kooper een dijk getekend tussen gebieden die hij 'De Groeve' en 'Wijnjetil' noemt. De dijk ligt op het tracé van dat deel van de Dijkumerweg, dat ten zuiden van de oude Fivel – nu ter plaatse 'Garsthuizermaar' geheten – gelegen is. Net zoals ten oosten van Westeremden heeft Kooper geen echte dam getekend op de plek waar de Dijkumerweg de Fivel kruiste. Hierboven heb ik al gewezen op een hoogtesprong bij Dijkumerweg 1, die aantoont dat hier in de buurt wel degelijk een dam moet hebben gelegen.[142] Deze bevindt zich echter niet bij de Wijnjetil (waar de Dijkumerweg de oude Fivel kruist), maar ruim 600 meter ten westen daarvan.

De locatie van de dam lijkt samen te hangen met die van de voormalige Dijkumborg die in de 'ham' ten noorden van de rivier heeft gestaan. Tegenwoordig is in het veld geen spoor meer te zien van deze borg en het laatmiddeleeuwse steenhuis dat eerder op deze plaats heeft gestaan.[143] Voor de hand ligt de gedachte dat een versterkt huis op deze plaats iets te maken heeft gehad met de afdamming van de Fivel en de landaanwinning in deze buurt. Het lijkt overigens wel zeker dat de oudste Fiveldijk – anders dan Kooper aangeeft – aan de westzijde langs het borgterrein heeft gelopen en niet langs de Dijkumerweg.[144]

---

142 Zie ook *Zwerven door Fivelgo* 4, 14.

143 Op het voormalige borgterrein zouden 12e-eeuwse bakstenen zijn gevonden. Dat er oude bakstenen zijn aangetroffen is niet verrassend, de vroege datering ervan wel. Voor zover bekend is de kunst van de baksteenfabricage in de 12e eeuw door kloosterlingen in de Friese landen geherintroduceerd. Maar het terrein van de Dijkumborg is nooit eigendom van een klooster geweest. Ook is niet zeker of de vroege datering van de gevonden bakstenen de toets van de moderne kritiek zou kunnen doorstaan. Het terrein heeft op de Archeologische Monumentenkaart het nummer 6971 en is gekwalificeerd als 'terrein van hoge archeologische waarde'. De Dijkumborg is waarschijnlijk omstreeks 1670 gesloopt. Vinhuizen en Wumkes (1922) 17.

144 Het kaartje in Knottnerus (2006) laat de vermoedelijk juiste loop van de oude dijk zien.

Wijnjetil

De hoogtesprong ten zuiden van Dijkum is moeilijk te rijmen met de opslibbing die we bij boerderij ‘de Diek’n’ ten oosten van de Dijkumerweg zien. Uit het reliëf valt op te maken dat de Dijkumerweg ten zuiden van de Wijnjetil – net zoals het ten noorden van deze brug gelegen deel van de weg – op een oude dijk ligt.
Als deze dijk en de ‘Dijkumerdam’ deel uitmaken van hetzelfde inpolderingsproject, zou je een dijk(je) verwachten tussen de dam en de Dijkumerweg bij de Wijnjetil. Wie persé zo’n dijkje wil zien kan gerust zijn: wanneer je sterk inzoomt op de AHN-kaart, lijken er op enkele plaatsen inderdaad sporen te zijn van een smalle kade langs het Garsthuizermaar. Maar die sporen kunnen ook wel van veel latere datum zijn.... Misschien moeten we rekening houden met een scenario dat twee fasen kende. De eerste fase behelsde de afsluiting van de Fivelbedding ten zuiden van Dijkum; nieuwe dijken werden echter niet gelegd. Door de bouw van de ‘Dijkumerdam’ werd alleen voorkomen dat zeewater via de Fivelbedding tot aan de dam bij Goldhoorn kon komen. De hoge gronden van de Groeve bleven dus nog open. In een tweede fase zou dan vanaf de Ypemaheerd – ongeveer 400 meter ten noorden van de Dijkumborg – in zuidzuidoostelijke richting een nieuwe dijk zijn gelegd die de Fivelbedding bij de Wijnjetil kruiste en doorliep tot aan de Zandtsterdijk onder Zeerijp. Daarmee werd het terrein van Dijkum tegen hoogwater beveiligd en ook de priel bij boerderij ‘de Diek’n’ afgesloten. De nieuwe dijk kennen we nu als de Dijkumerweg.

2.2.4 Wijnjetil, de Westerweg en de dam bij De Wiel

We keren terug naar de kaart van Kooper. De oostgrens van de door hem ‘Wijnjetil’ genoemde, tot het Slochterzijlvest behorende polder wordt gevormd door een dijk ter plaatse van de huidige Westerweg. Aan de westkant (de ‘buitenzijde’) van de Westerweg zien we op de hoogtekaart geen opslibbing. Die is er wel aan de buitenzijde (oostkant) van de Dijkumerweg, die op de tegenoverliggende oever van de Fivel ligt. Hoe is dit te verklaren? Kan het zijn dat de Westerweg niet op het tracé van een oude dijk ligt? Mij zou dat niet zo vreemd voorkomen. De hoogtekaart laat zien dat er vanaf boerderij ‘de Diek’n’ een 200-250 brede oeverwal in een boog naar het noorden loopt. Ik stel mij voor dat dit gebied een open kwelderland is gebleven totdat bij de huidige boerderij ‘De Wiel’ een nieuwe dam in de Fivelbedding werd gelegd. Ten oosten van de gebogen oeverwal zien we de ‘pollen’ waarvan

eerder sprake was,[145] en die zullen zijn opgeworpen toen het land nog onbedijkt was maar alleen bij zeer hoog water overstroomd raakte.

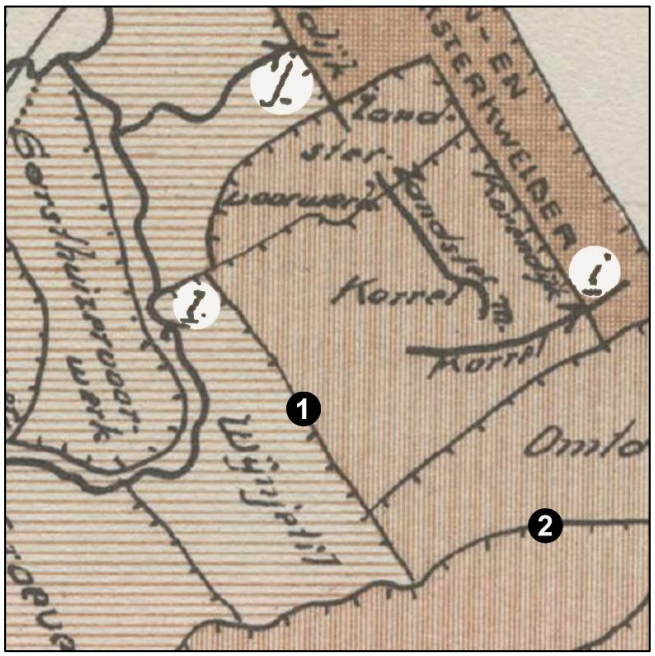

Tussen Garsthuizen en 't Zandt

Uitsnede uit kaart II van Kooper

i Omtedazijl
j Hoogerzijl
l 'Wielenzijl'

1 Westerweg
2 Zandtsterdijk

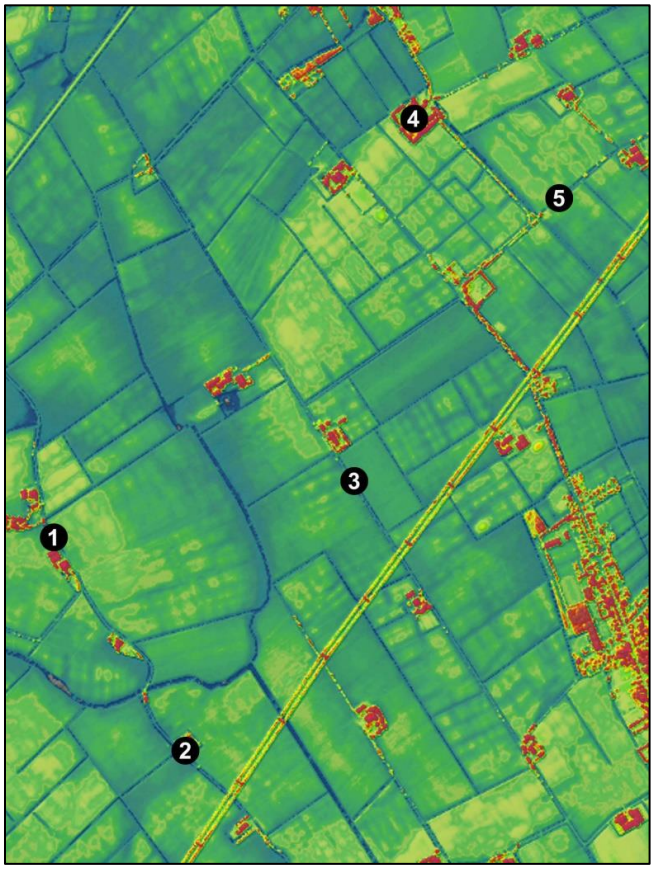

De oeverwal tussen 'de Diek'n' en het Zandtstervoorwerk op de AHN

1 Dijkumerweg
2 'De Diek'n'
3 Westerweg
4 Zandtstervoorwerk
5 Polleweg

[145] Zie §2.1.4 'De "Vierkante polder", pp. 13-15.

De Westerweg wordt in het Wierumer Zijlboek genoemd om de westelijke begrenzing aan te duiden van de Voorwerkster en Korendijkster Zijlrechten. We lezen daar dat de grens tussen beide zijlrechten (in het oosten) begint bij de zeedijk (Olddijk, eerder Korendijk), via de Polleweg westwaarts loopt, aan Bonnemahuis voorbij en dan rechtdoor naar de Westerweg, waar ze eindigt.[146] Bonnemahuis kunnen we identificeren als de voormalige boerderij Zijldijksterweg 12. Het feit dat de op de Eenumerhoogte geraaide Westerweg in deze 15e-eeuwse bron 'weg' heet en niet 'dijk', hoeft niets te betekenen. Het past echter wel bij mijn vermoeden dat deze weg niet op een oude dijk ligt, maar gewoon als ontsluitingsweg is aangelegd. Het kaarsrechte tracé van deze weg, veel rechter dan dat van andere oude dijken, zie ik als een bevestiging van dat idee.

De noordgrens van het door Kooper 'Wijnjetil' genoemde gebied is een dijk of dam die in het verlengde ligt van een dijk die Bos' 'vierkante polder' verdeelt in een groot zuidelijk deel en een klein noordelijk deel. Deze kering sluit de Fivelbedding af en noem ik in het vervolg 'Wielendam'.[147] Net als bij Goldhoorn en de Wijnjetil heeft Kooper ook op deze plaats de kering niet doorgetrokken tot aan de dijk op de tegenoverliggende oever. Daarmee wekt hij de indruk dat de rivier op deze plaats niet is afgedamd. Uit het feit dat hij bij deze noordelijke grens van de polder 'Wijnjetil' wel een zijl (punt *'l'* op Koopers kaart II) tekent, mogen we opmaken dat hij hier toch een dam veronderstelde. In zijn tekst dateert hij deze zijl op 1192.[148] Dit jaartal is afgeleid van de passage uit de kroniek van Wittewierum waarin het jaar 1237 wordt aangeduid als 'het 45e jaar na het leggen van de sluis'.[149]

Eerder heb ik al opgemerkt het onwaarschijnlijk te vinden dat Menko hier de zijl bij 'de Wiel' bedoelde.[150] Koopers datering past ook niet bij de chronologie van de afdammingen van de Fivelbedding. De afsluitdijk bij 'de Wiel' is de derde dam die in de Fivelbedding is gelegd: eerder is de rivier bij Goldhoorn en Dijkum afgedamd. Uit de opslibbing 'beneden' deze plaatsen blijkt dat er telkens enige tijd (enkele tientallen jaren?) moet zijn verlopen alvorens een nieuwe afdamming plaatsvond. Uitgaand van Koopers veronderstelling dat de Wielendam van 1192 dateert en terugrekenend vanaf dat jaartal, komen we voor de afsluitdijk bij Dijkum (de tweede dus) uit op een tijdstip rond 1150 of 1160 en voor de dam bij Goldhoorn (de eerste) op c. 1100. Als we bedenken dat de ligging van Garrelsweer ten opzichte van de Fivel halverwege de 11e eeuw nog vergelijkbaar was met die van Winsum ten opzichte van de benedenloop van Hunze en Aa en dat de Fivel toen nog als vaarroute dienst deed,[151] wordt het wel heel onwaarschijnlijk dat de rivier omstreeks 1100 bij Westeremden plotseling zo ver was dichtgeslibd, dat de bedding kon worden afgedamd. Wanneer we daarentegen vasthouden aan het idee dat de aanleg van de 'Dijkumerdam' (de tweede afsluitdijk) iets te maken heeft met de stichting van het Westeremdervoorwerk in 1218 of 1219 en op grond daarvan c. 1225 kan worden gedateerd,[152] komen we voor de afdamming bij 'Goldhoorn' uit op de tweede helft van de 12e eeuw en voor die bij 'de Wiel'

146 GrA 835-13b, 817.

147 Meijering en Spakman (1985, 50) noemen deze afsluitdijk 'Wielendijk'.

148 Kooper (1939) 46 en 149. Deze datering is overgenomen door Coolman (1964), Roeleveld (1974) en Hacquebord en Hempenius (1990).

149 Jansen en Janse (1991) 326-327.

150 Zie hierboven, pp. 2-3, met de daarbij aangegeven verwijzingen.

151 Dit lijkt te volgen uit OGD 24 van 25 april 1057.

152 Ook Knottnerus heeft deze datering.

op c. 1250. Dat komt dicht in de buurt van het jaar 1257 dat door Menko genoemd wordt als het jaar waarin in ’t Zandt een nieuwe dijk is gelegd.

Zijldijkstermaar vanaf de Zwijntil

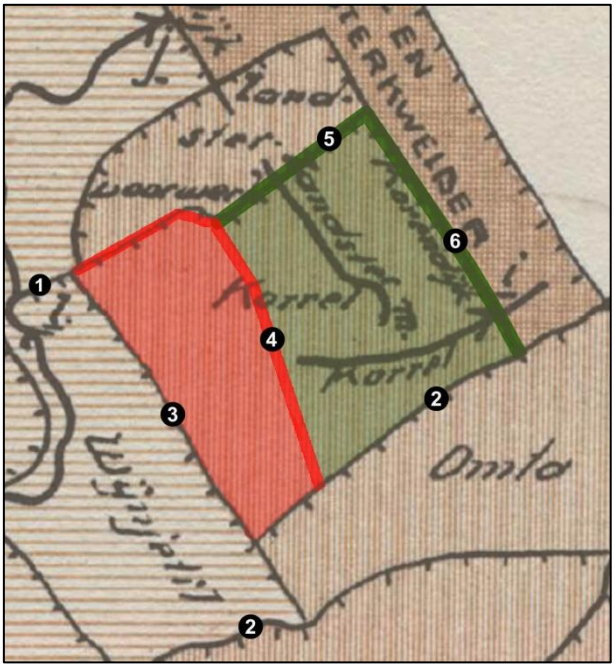

Koopers weergave van de ‘vierkante polder’ in overeenstemming gebracht met de tekst in zijn boek

1 ‘Wielendam’
2 Zandtsterdijk
3 ‘Westerdijk’
4 ‘Tusschendijk’
5 Polleweg (nu Korendijk)
6 Korendijk

Als ik het goed begrijp dateert Kooper de ‘Westerdijk’ en de ‘Wielendam’ op 1192. De ‘Tusschendijk’ zou kort voor 1249 zijn gelegd en hebben aangesloten op de Wielendam. De Korendijk-Polleweg dateert volgens hem van 1257.
Het rood gekleurde gebied zou vóór 1249 zijn ingepolderd, het groene in 1257. Bij het leggen van de Korendijk is bij *‘i’* een zijl gelegd via welke de Korrel(tocht) op zee loosde (de Omtedazijl).

Ook Roeleveld heeft Kooper op deze manier begrepen en heeft de hier ingetekende aanpassingen in zijn eigen kaart opgenomen.

2.2.5 Dijken bij ’t Zandt

We zagen dat Bos op zijn kaart ten noorden van ’t Zandt een bedijkt gebied tekent dat hij ‘de vierkante polder’ noemt. De westgrens van dit gebied wordt gevormd door de al genoemde Westerweg, waarvan we in de vorige paragraaf zagen dat het de vraag is of die weg op een echte dijk ligt. Kooper geeft geen datering voor de veronderstelde ‘Westerdijk’, maar als hij werkelijk hoort bij de inpoldering van het door hem ‘Wijnjetil’ genoemde gebied, moet hij tegelijk met de ‘Wielendam’ zijn aangelegd. Kooper noemt daarvoor het jaartal 1192, maar dat is waarschijnlijk te vroeg.

Kooper verdeelt Bos’ ‘vierkante polder’ in een groot zuidelijk deel dat hij ‘Korrel’ noemt en een veel kleiner noordelijk stuk dat bij hem ‘Zandstervoorwerk’ heet. In de ‘Korrel’ zien we een waterloop die ook ‘Korrel’ heet en door een zijl bij *‘i’* een dijk (de Korendijk) kruist. In hetzelfde gebied tekende Kooper ook het ‘Zandstermaar’ dat – maar dat is minder goed te zien – ook de dijk kruist die de scheiding vormt tussen ‘Korrel’ en ‘Zandstervoorwerk’.

De verdeling van de ‘vierkante polder’ en de bijbehorende namen zijn weer ontleend aan de latere zijlvestenij-organisatie.[153] Kooper tekent de grens tussen beide gebieden als een westzuidwest-oostnoordoost georiënteerde dijk. Het oostelijke stuk van die dijk volgt het tracé van de voormalige Polleweg, dat via de Zwijntil het huidige Zijldijkstermaar (vroeger Zandtstermaar geheten) kruist en waarop nu een stukje van de Zijldijksterweg en de Korendijk liggen. Aansluitend daarop heeft Kooper een dijk getekend die even ten noordoosten van boerderij ‘de Wiel’ op de Westerdijk uitkomt. Dat moet de dijk zijn die hij in zijn boek ‘tusschendijk’ noemt en die hij op een andere plaats aanwijst als de dijk die door abt Menko aangeduid wordt als ‘de nieuwe dijk van de westerlingen’ die in 1249 doorbrak. Volgens Kooper ‘zal die dijk te zoeken zijn deels langs den weg, die van ‘t Zandt naar het N.W. loopt, en verder in Z.W. richting ombuigend even Oostelijk van de Wiel op den Westerweg aangesloten hebben.’[154] Het door de veronderstelde ‘Westerdijk’ en deze ‘Tusschendijk’ ingesloten gebied zou dan dat van Menko’s ‘Westerlingen’ zijn geweest. Koopers voorstelling van zaken is wat moeilijk te volgen doordat hij op zijn kaartje niet de weg heeft ingetekend die vanuit ’t Zandt naar het noorden loopt (nu de Zijldijksterweg). Het door mij aangepaste plaatje maakt de zaak duidelijk.[155]

Er is echter reden om aan te nemen dat de in 1249 doorgebroken nieuwe dijk niet in of bij ’t Zandt gezocht moet worden. Ik heb al aangegeven dat ik – met Gottschalk en anderen – vermoed dat het om de Wolddijk gaat, die in het begin van de 13e eeuw is aangelegd om het aan bodemdaling onderhevige Centrale Woldland tegen buitenwater te beschermen.[156] Mogelijk hangt het noordelijke stuk van Koopers ‘tusschendijk’ samen met de inpoldering van 1257, toen de Korendijk en de dam bij De Wiel zijn aangelegd; of het zuidelijke deel van Koopers ‘Tusschendijk’ (nu Zijldijksterweg) op een oude dijk ligt staat voor mij niet vast.

---

153 De Korrelseed en Zandtstervoorwerkster zijleed. Zie Siemens (1954) 133.

154 Kooper (1939) 133 en 149.

155 Ik weet niet hoeveel moeite het Wim Roeleveld heeft gekost om Koopers verhaal te begrijpen. Voor zover ik weet is hij – getuige zijn kaartje – de eerste geweest die daarin is geslaagd. Zie Roeleveld (1974) kaart op p. 67. Het door Roeleveld getekende beeld is door de PPD, Hacquebord en Hempenius en Knottnerus gevolgd.

156 Zie hierboven, pp. 3-4.

Nadat – aldus Kooper – het gebied van de 'Westerlingen´ was ingepolderd door de aanleg van de Tusschendijk, is enkele jaren daarna opnieuw een groot stuk land ten noorden van 't Zandt bedijkt. Dat gebeurde door de aanleg van de Korendijk en een dijk waarop de Polleweg ligt.[157]

Kooper laat zijn Korendijk het tracé volgen waarop nu het zuid-noord georiënteerde deel van de weg ligt die 'Korendijk' heet. De oude verkaveling maakt duidelijk dat dit niet juist kan zijn. Reeds Bos liet 'zijn' Korendijk een tracé volgen dat overeenkomt met de percelering die we op de oude topografische kaarten en de kadastrale minuut van 1832 zien.[158] De dijk moet ongeveer 150 meter ten westen van de huidige weg gelopen hebben en maakte bij het perceel Korendijk 7 een knikje in noordwestelijke richting.[159]

Het door de aanleg van de Korendijk en de Polleweg ingesloten land waterde voordien af via de Korreltocht en Omteda Tja,[160] die de bovenloop was van de Kleine Tjariet. Met Kooper neem ik aan dat het water uit dit gebied na de afsluiting van de Omteda Tja noordwaarts heeft gelopen en bij de Zwijntil via een pomp of klief de Polleweg kruiste.[161]

De dijk die door Bos aan de noordzijde van zijn 'vierkante polder' is getekend, heet bij Kooper 'Voorwerksterdijk' en zou de *novus agger* ('nieuwe dijk') zijn die volgens de kroniek van Wittewierum in 1266 is aangelegd door de abt en het convent van Bloemkamp, samen met de inwoners van 't Zandt en enkele andere partners.[162] Door de aanleg van de nieuwe dijk werd het land van het omstreeks 1225 (?) gestichte Zandtstervoorwerk ingepolderd. Uit de kloostergoederenkaart van Siemens blijkt dat in 1594 vrijwel al het bij deze gelegenheid bedijkte land eigendom van Bloemhof was. Alleen het land bij Oosterhuizen (Oosterhuizerweg 2) en Korendijk 13 was geen kloosterland. Door de nieuwe dijk werd echter het hele gebied tussen de Westerweg en de Zijldijksterweg tegen overstroming beschermd, zodat het werk ook in het belang was van de kerspellieden van 't Zandt en eventuele andere landbezitters. Met deze interpretatie wijkt Kooper af van Bos, die in de dijk van 1266 een verzwaring zag van de in 1257 aangelegde dijk.[163]

Net als Westerhoff vermoedt Kooper dat Menko met de door hem op het jaar 1272 genoemde 'zijl in het Zandtster nieuwland' de Omtedazijl in de Korendijk heeft bedoeld.[164] Op kaart II heeft hij de plaats daarvan met *'i'* aangegeven. Als dit vermoeden juist is, zou de zijl dus pas 15 jaar na de aanleg van de Korendijk zijn gebouwd. Een verklaring voor deze 'vertraging' geeft Kooper niet, maar een blik op de hoogtekaart doet wel iets vermoeden. Het gebied tussen de Voorwerksterdijk en de Zandtsterdijk helt naar het zuiden af. Vooral de

---

157 Kooper (1939) 46 en 149 en de 'Zijlvestenijenkaart' (kaart X).

158 Bos wordt hierin gevolgd door Ehbrecht, de PPD en Knottnerus; Roeleveld, Hacquebord en Hempenius volgen de zienswijze van Kooper.

159 Bos' (juiste) zien we ook op *Karte* XI van Ehbrecht (1974), PPD-kaart (1985) en Knottnerus (2006). Roeleveld (1974) en Hacquebord en Hempenius (1990) hebben het (onjuiste) tracé van Kooper.

160 De waterloop heet bij Bos 'Korreltocht', bij Kooper 'Korrel'. 'Omteda Tja', 'Omtada Tija', 'Omtata Tya', 'Omptada Tija' of 'Ompteda Tjadda' is niet de naam van de zijl, zoals Kooper lijkt te suggereren. De Omteda Tja is een kweldergeul, net zoals de Kleine Tjariet. In *Zwerven door Fivelgo* 2 hebben we gezien dat 'Omteda Tjada' waarschijnlijk een foutieve lezing is van een woordcombinatie waarvan de betekenis was vergeten: de *Omteda Tjuch.*

161 Kooper (1939) 149.

162 Kooper (1939) 46 en 149 en de 'Zijlvestenijenkaart' (kaart X).

163 Bos-van Veen (1930) 34.

164 Westerhoff (1843) 94, Kooper (1939) 149.

ingepolderde strook tussen de Voorwerksterdijk en de Polleweg ligt hoog. Als men – zoals ik aanneem – het water uit deze polder in noordelijke richting heeft willen afleiden om het via de Leije te kunnen lozen, heeft men het Zandtstermaar/Zijldijkstermaar – en dan vooral het noordelijke deel daarvan – ongewoon diep moeten uitgraven. Ik vermoed dat in de praktijk gebleken is dat deze afvoer voor het opvallend laag gelegen zuidoostelijke deel van de polder niet werkte. De bouw van een zijl in de buurt van de oude Omteda Tja was in dit geval een voor de hand liggende oplossing.

2.2.6 Zijldijk, Oosterniezijl en Hogerzijl

In *Zwerven door Fivelgo* 2 is een tekst van 25 juli 1317 besproken. Deze heeft betrekking op de voorgenomen inpoldering van nieuwe aanwassen, waarbij naast de ingezetenen van ’t Zandt ook de conventen van Wittewierum en Feldwerd en een persoon uit Uithuizen belanghebbenden waren.[165] Volgens Kooper gaat het hier om de aanleg van de Zijldijk en het leggen van een zijl in die dijk, die in een uit 1428 daterende tekst als ‘Hogerzijl’ wordt aangeduid.[166] Kooper doelt op de sluis die bij Bos ‘Voorwerksterzijl’ heet en gebouwd zou zijn om de afstroom van de Leije te regelen. Hij geeft op kaart II de locatie van de ‘Hoogerzijl’ aan met *‘j’*.[167] Zoals eerder opgemerkt is het, gezien het ontbreken van sporen op de hoogtekaart, erg onwaarschijnlijk dat op deze plaats ooit een zijl heeft gelegen.[168]

Niet in 1317, maar later – Kooper schrijft niet wanneer – zou de Zijldijk in noordelijke richting zijn doorgetrokken. Toen zou ook de Oosterniezijl zijn gebouwd. Volgens Kooper heeft deze zijl oorspronkelijk alleen gediend om het water van het Startenhuistermaar op zee te lozen.

Twee zijlen tussen Oosternieland en Zijldijk

Reconstructie aan de hand van de hoogtekaart en de kadastrale minuut van 1832.

De Eemshavenweg (N46) is aangegeven met een rode lijn, de oranje lijn markeert de in 1317 aangelegde Zijldijk.

De loop van een kromme sloot bij ‘de Groote Ark’ en de ‘Oude Togt’ zijn met vage lijntjes aangezet.

165 OGD 254; zie tekst, vertaling en commentaar in *Zwerven door Fivelgo* 2, Bijlage 1.

166 Kooper (1939) 150-151. Het jaartal 1317 werd door Bos in verband gebracht met de aanleg van de Olddijk. Zie Bos-van Veen (1930) 34, 40 en 48 en hierboven, p. 22.

167 Wanneer ik Kooper niet citeer spel ik het woord ‘Hogerzijl’ met één *o.*

168 Zie hierboven, p. 20, en ook *Zwerven door Fivelgo* 4, pp. 26-27.

De zuidelijke zijl is in 1317 gebouwd en in 1428 vervangen door de noordelijke (Hogerzijl). Later in de 15e eeuw wordt de Hogerzijl eenvoudig 'Oosterniezijl' genoemd.[169]
De opvallende kronkel in de Zijldijk tussen Oosternieland en de Hogerzijl heeft veel weg van de halfronde bocht in de (westelijke) Wolddijk bij de Poel, tussen Sauwerd en Bedum. Beide bochten zijn het gevolg van een dijkdoorbraak.

Het is niet eenvoudig om Koopers gedachtegang te volgen. Ik begrijp hem zo, dat de in 1317 gelegde Zijldijk ten zuiden van het stuk van het Maarvliet dat ik 'Fivelmaar' noem,[170] naar het westen zwenkte en op de een of andere manier aansloot op de 'bedijkingen bij Oude zijl'. Een verbinding tussen de Zijldijk en de dijken bij Oldenzijl veronderstelt een afdamming van het Maarvliet ten noorden van de Maarvliethoeve, maar Kooper zwijgt daarover en tekent zo'n dam ook niet op zijn kaartjes. Hij ziet hier verband met het eiland om welks bezit de *Ernerenses* en *Uthusenses* in de eerste helft van de 13e eeuw hebben gevochten.[171] Dit eiland zou volgens hem gelegen hebben 'tussen twee armen van het Startenhuizermaar'. Met die twee armen bedoelt hij het Maarvliet in het noorden en de Leije in het zuiden.[172] Deze voorstelling van zaken veronderstelt dat Bos' 'Voorwerksterzijl' (Koopers 'Hoogerzijl') echt heeft bestaan en als lozingspunt heeft gediend voor zowel Fivelgoër als Hunsingoër water. Het spreekt voor zich dat Koopers theorie haar betekenis verliest wanneer de door hem 'Hoogerzijl' genoemde sluis niet heeft bestaan. Ik houd het er voorlopig op dat dat inderdaad zo is. Op de door Bos en Kooper aangewezen plek heeft hoogstwaarschijnlijk nooit een zijl gelegen. Toen in 1317 de Zijldijk werd aangelegd, is de Leije eenvoudig afgedamd en is, als onderdeel van het bedijkingsproject, de Oosterniezijl gebouwd die – ofschoon het een Fivelgoër initiatief was – van meet af aan ook gediend heeft voor de afvoer van Hunsingoër water.

Kooper tekent de Oosterniezijl op zijn kaarten II en IV.[173] Zoals gezegd deelt hij niet mee wanneer deze zijl is gebouwd; alleen dat dit na 1317 moet zijn gebeurd. Via de Oosterniezijl loosden het Maarvliet, dat mede gevoed werd door het Startenhuistermaar, het Oude Maar (de opvolger van de Fivel) en, via een kort verbindingskanaaltje dat omstreeks 1250 in samenhang met de bedijking van Uithuizermeeden ten noorden van de Maarvliethoeve is gegraven, ook het Meedstermaar.

De volgens Kooper in 1317 gebouwde Hogerzijl wordt genoemd in een tekst van 29 september 1428.[174] Over die tekst – een reeks bepalingen van het soort dat we ook wel in andere zijlvestenij-reglementen tegenkomen – valt veel te zeggen, maar ter wille van de duidelijkheid beperk ik me hier tot datgene wat in dit verband het meest van belang is.[175] Uit enkele bepalingen valt op te maken dat het reglement waarschijnlijk is opgesteld in

---

169 Zoals in GrA 708-272 reg.nr. 28 (26 november 1453). Wanneer het voor een goed begrip nodig is, zal ik de Hogerzijl aanduiden als 'Nieuwe Oosterniezijl'.

170 *Zwerven door Fivelgo* 5, 3.

171 Kooper vermoedt dat met de *Ernerenses* de 'bewoners van de Ernewerd, thans Arwerd' bedoeld zijn. Tegenwoordig wordt algemeen aangenomen dat met *Ernerenses* de inwoners van Eenrum zijn bedoeld. Zie Formsma (1965-1966) en *Zwerven door Fivelgo* 5, 23-25

172 Kooper (1939) 16-17, 146-148, 150-151.

173 Op kaart II is de Oosterniezijl aangegeven met *'k'*; op kaart IV ('Zijlvestenijen in 1854 vereenigd tot het Waterschap Hunsingo') met *'q'*.

174 GrA 2043-27, fol. 94-96v.

175 Zie kader: 'Een raadselachtige tekst' op pp. 43-46.

verband met de bouw van een *nieuwe* zijl. Alleen dit punt al maakt het moeilijk aan te nemen dat de tekst betrekking zou kunnen hebben op een zijl die in 1317, dus meer dan een eeuw eerder, is gelegd.
Verder lezen we dat zowel Fivelgoër als Hunsingoër kerspelen belang hebben bij de zijl en dat de oorkonde is opgesteld en bekrachtigd door autoriteiten uit Fivelgo en Hunsingo. Dit wijst erop dat de nieuwe zijl is gebouwd om de afstroom van water uit het grensgebied van Hunsingo en Fivelgo te regelen.
Tenslotte wordt, net als in de akte uit 1317, in het stuk van 1428 gerept van koopvaarders die bij de zijl arriveren.

Wanneer – anders dan Bos en Kooper menen – de Leije ten tijde van het leggen van de Zijldijk eenvoudig is afgedamd, is de gezamenlijke lozing van Hunsingoër en Fivelgoër water alleen mogelijk op de plaats waar de Zijldijk en het Maarvliet elkaar kruisen. Dit is ook de enige plaats waar we ons havenactiviteit kunnen voorstellen. Maar betekent dit ook dat de zijlen van 1317 en 1428 op dezelfde plek of vlak naast elkaar hebben gelegen? Een sluitend antwoord op deze vraag kan ik niet geven. Maar op oude kaarten is te zien dat er tussen Oosternieland en Zijldijk op geringe afstand van elkaar twee plaatsen zijn waar een zijl kan hebben gelegen. Otto Knottnerus tekent op zijn kaartjes de Oosterniezijl en de Hogerzijl pal naast elkaar. Ik kan mij niet voorstellen dat er gelijktijdig twee zijlen zijn geweest. Om te voorkomen dat een zijl ‘staf’ werd (dichtslibde), was een geregelde, sterke uitstroom van water noodzakelijk. Wanneer het nodig was en daartoe de mogelijkheid bestond, kon men de door een zijl uitstromende watermassa vergroten door binnendijks verschillende watergangen met elkaar te verbinden. Wanneer het binnenwater door twee of meer naast elkaar gelegen zijlen werd geloosd nam de kracht van het uitstromende water af en het risico van dichtslibben toe.

Door de aanleg van de Eemshavenweg die deze plek door middel van een viaduct kruist, is de situatie onherkenbaar veranderd. De oude Zijldijk bestaat niet meer; de ten noorden van de Eemshavenweg gelegen voortzetting ervan heet nu Oosternielandsterweg, het zuidelijke stuk heet Fivelweg. Door het viaduct is niet meer te zien dat de dijk hier vroeger een lichte knik vertoonde die erop wijst dat op deze plaats aan de dijk is ‘geknutseld’.

Spoor van de zijltocht naar de Hogerzijl ten westen van de Maarvlietweg

Boerderij ‘de Groote Ark’ (Stal Bakker; links op de achtergrond) staat op de zuidelijke oever van de oude Fivelbedding die bij het Noorderzijlvest nu Kromme Maarvliet heet.

Ik stel mij voor dat in 1317 een zijl is gelegd ten zuidoosten van boerderij 'De Groote Ark' (nu Stal Bakker, Fivelweg 2), dat deze zijl een eeuw later aan vervanging toe was en dat toen 'de zijl van 1428' (de Hogerzijl) is gebouwd. De Hogerzijl kon om praktische redenen niet op de plek van het oude lozingspunt worden gebouwd. Men koos voor een plaats in de relatief hoge en droge noordelijke oeverwal van het Maarvliet, een kleine 200 meter verder naar het noorden, ter hoogte van Oosternielandsterweg 46. Vervolgens werd het zuidelijke zijlgat gedicht. In theorie zou het ook andersom kunnen zijn gegaan, maar dat lijkt me niet zo waarschijnlijk. Die gedachte baseer ik op de loop van de kerspelgrenzen en het beeld dat de hoogtekaart laat zien.

Beide zijlen liggen op de grens tussen de kerspelen Oosternieland in het noorden en 't Zandt in het zuiden. Ten westen van de Zijldijk wordt de kerspelgrens gevormd door het Maarvliet en een kromme sloot die aan de oostzijde van boerderij 'de Groote Ark' naar het zuidoosten loopt. Deze kromme sloot verraadt de oude stroomdraad van de Fivel, die later Maarvliet is gaan heten. De grens volgt hier dus niet het zijlmaar dat in strak oostelijke richting naar de noordelijke zijl loopt. Op de Zijldijk verspringt de kerspelgrens. Vanaf de zuidelijke zijl loopt ze c. 200 meter noordwaarts langs de dijk naar de plaats waar de noordelijke zijl heeft gelegen. Vanaf dat punt wordt de grens gevormd door een watergang die op de oude topografische kaart 'Oude Togt' heet en het overblijfsel is van de buitenriet die bij de noordelijke zijl hoort. Verderop heet deze watergang weer Maarvliet en gaat, na de samenvloeiing met de Oude Riet, over in de Grote Tjariet. Het tracé van de 'Oude Togt' is onder de Eemshavenweg verdwenen, maar op het kaartje met een vaag lijntje aangegeven.

Spoor van de zijltocht naar de Hogerzijl ten oosten van de Maarvlietweg

Van het kanaaltje rest niet meer dan een onaanzienlijke en naamloze sloot. Op de achtergrond de huizen langs de Oosternielandsterweg.

Het beschreven verloop van de kerspelgrens doet vermoeden dat de zuidelijke zijl de oudste is en dus de zijl van 1317 moet zijn. De noordelijke is dan de Hogerzijl van 1428. Dat op die plek een zijl heeft gelegen wordt bevestigd door de sporen ten oosten van de Zijldijk. Daar is alleen de buitenriet van de nieuwe zijl als zodanig herkenbaar ('Oude Togt'), terwijl de buitenriet van de oude zijl verdwenen is.
Ten slotte wordt de door mij voorgestelde chronologie gesteund doordat de richting van het zijlmaar dat het water van het Maarvliet naar de noordelijke zijl bracht, afwijkt van het natuurlijke tracé van het Maarvliet, opvallend recht is en in de hoge oeverwal is ingegraven. Dit alles wijst erop dat de noordelijke zijl jonger is dan de zuidelijke en dus de Hogerzijl van 1428 moet zijn. Ook de naam 'Hogerzijl' zou erop kunnen wijzen dat het in 1428 gebouwde kunstwerk op een wat hogere plek is geplaatst dan de oude zijl.

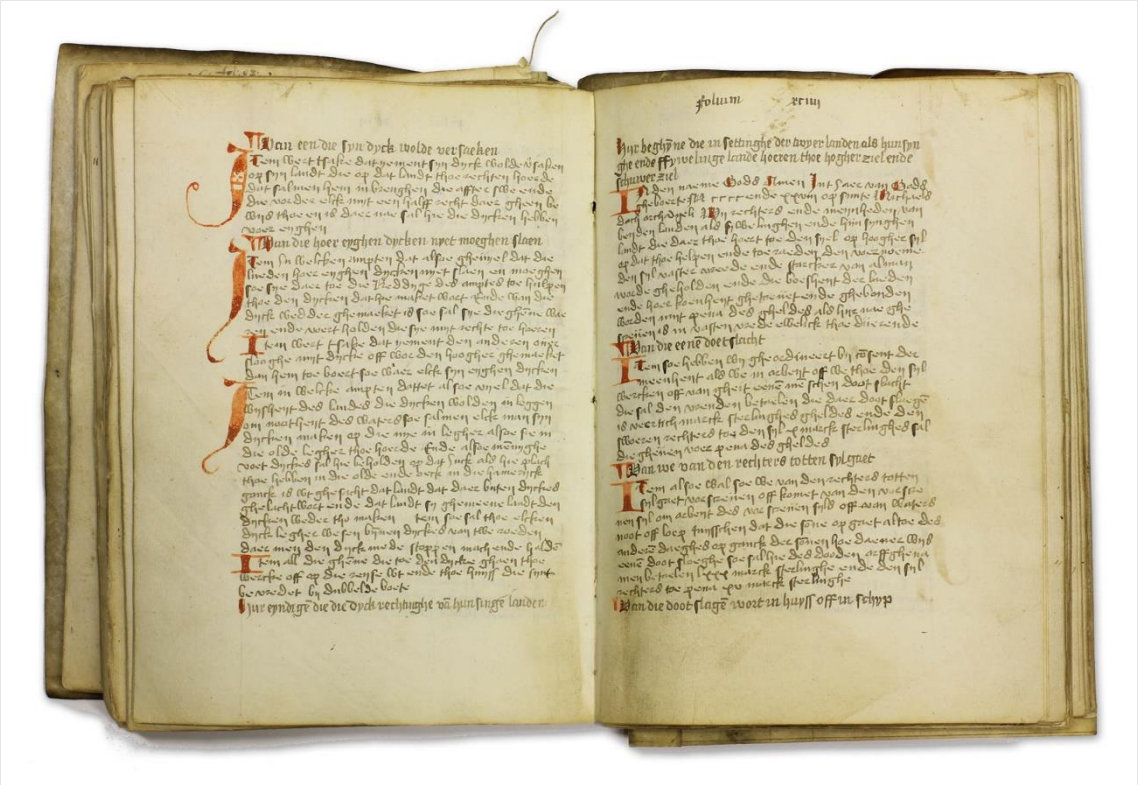

Een raadselachtige tekst

Al meerdere malen is sprake geweest van een uit 1428 daterende akte waarin de rechters en meenten van Fivelgo en Hunsingo bepalingen vaststellen voor *den syel op Hooghersijl*. Het is mogelijk dat hiermee een uitwateringssluis te Oosternieland is bedoeld, en dat we deze mogen beschouwen als een opvolger van de Oosterniezijl uit 1317.

Zoals in soortgelijke teksten vaker het geval is, zijn deze bepalingen opgesteld om bijzondere bescherming te bieden aan degenen die bij het beheer en onderhoud van de zijl betrokken zijn. Daarnaast bevat het stuk regels voor het werk van de zijlmeesters en voor de ingelanden die aan het onderhoud van de zijl moeten bijdragen en verplicht zijn hun watergangen te onderhouden. Opvallend zijn de bepalingen waarin straffen worden aangekondigd voor degenen die van elders bij de sluis aankomende kooplieden verwonden of beroven. Dit duidt erop dat schippers vanaf zee bij de Hogerzijl aanlandden en daar hun koopwaar losten. Van groot belang is verder de verdeling van de lasten voor de zijl. Bepaald wordt dat Hunsingo en Fivelgo de zijl samen in stand zullen houden, waarbij Hunsingo 1/5 deel voor zijn rekening neemt en Fivelgo 4/5. Dit wijst erop dat beide landschappen belang hadden bij de zijl, maar ook dat dit belang niet gelijk was. Op die verdeling tussen Hunsingo en Fivelgo kom ik terug in *Zwerven door Fivelgo* 7.[176]

176 Zie daar, pp. 3-5.

De tekst van deze akte, die slechts in een paar afschriften is overgeleverd, is niet in alle opzichten duidelijk. Er zijn enkele onbegrijpelijke passages waaruit valt op te maken dat ook de kopiïsten aan wie we de overgeleverde tekst danken, daarmee geen raad wisten.[177] Ik laat deze passages en ook de verdere inhoud van de tekst hier rusten, maar hoop wel dat er nog eens iemand komt die zich geroepen voelt om deze en andere soortgelijke akten nog eens kritisch te bekijken en met elkaar te vergelijken. Ze zijn niet alleen uit taalkundig, juridisch en waterstaatshistorisch oogpunt interessant, maar bieden ook een kijkje op andere aspecten van de samenleving van die tijd.

Veel ernstiger dan de paar 'corrupte' plekken is het dat het eigenlijk helemaal niet duidelijk is over welke zijl of zijlen de tekst gaat. Het probleem komt tevoorschijn wanneer we kijken naar het zogenaamde 'slotprotocol' van de akte en naar de notities waarmee de bestaande afschriften worden ingeleid en afgesloten.

- Het slotprotocol luidt aldus: 'Opdat dit geschrift met meer welwillendheid en ijver door iedereen zal worden onderhouden, hebben de abten van Wittewierum, Feldwerd, Rottum, Aduard, Selwerd en Nijenklooster, de proost van Loppersum en het land Fivelgo hun zegels aan deze brief laten hangen.'
  Genoemd worden dus vier Fivelgoër en vier Hunsingoër autoriteiten. Daarmee weerspiegelt het lijstje van zegelaars het belang dat Hunsingo en Fivelgo bij deze regels hadden.
- Boven de tekst staat: 'Hier beginnen de regelingen van de twee landen Hunsingo en Fivelgo [betreffende?] de Hogerzijl en Schouwerzijl'. Aan het slot staat nog: 'hier eindigen de regelingen of rechtsbepalingen van de twee landen Fivelgo en Hunsingo die bij de Hogerzijl en Schouwerzijl horen.'

Op grond hiervan, en in aanmerking nemend dat in de tekst *wel* de Hogerzijl maar *niet* de Schouwerzijl wordt genoemd, krijg je het idee dat Hunsingo en Fivelgo eerst (in 1428) gezamenlijk een regeling hebben opgesteld voor de op de grens van de beide landschappen gelegen Hogerzijl, en dat deze regels bij een latere gelegenheid ook van toepassing zijn verklaard op de eveneens nieuw gebouwde Schouwerzijl.

De vraag is echter wat de abten van Rottum, Aduard, Selwerd en Nijenklooster met de zijl bij Oosternieland te maken kunnen hebben gehad. Van de genoemde prelaten bestuurde alleen de abt van Rottum een abdij waarvan het landbezit zijn belang bij de zijl te Oosternieland zou kunnen verklaren. Nijenklooster is dan weer een twijfelachtig geval, omdat er in de Ommelanden twee Nijenkloosters zijn geweest die toevallig ook allebei tot de praemonstratenser orde hoorden. Een Nijenklooster (dochter van Oldenklooster te Kloosterburen) lag in de Marne,[178] een ander (ook 'Rozenkamp' genaamd) lag in Fivelgo.[179] Uit de plaats van Nijenklooster in de opsomming – aan het eind van het rijtje Hunsingoër kloosters – valt echter op te maken dat hier Nijenklooster in de Marne moet zijn bedoeld. Het lijkt erop dat deze prelaten in 1428 niet als zegelaars zijn opgetreden vanwege hun belangen bij de zijl in Oosterwierum, maar vanwege het gezag dat zij in het landschap Hunsingo genoten. De betekenis die de zijl bij Oosternieland voor de uitwatering van het oostelijke deel van

177 De tekst is in 1899 door J.M. Nap uitgegeven onder het opschrift 'Schouwer Zijlbrief' (Nap, 20-24). De door hem genoemde datum (20 september 1428) is overigens onjuist. De akte is van *sunte Michaels dach Archangeli* (29 september).

178 GPS 53.375713, 6.425126.

179 GPS 53.344915, 6.848138.

Hunsingo had, verklaart dan het optreden van de Hunsingoër prelaten als gezaghebbende representanten van het landschap Hunsingo.

Omgekeerd moeten we ons afvragen wat de proost van Loppersum en het land Fivelgo te maken kunnen hebben gehad met de Schouwerzijl. Via die zijl kwam vanuit het noorden 'de Hunze' (nu 'Kromme Raken') in het Reitdiep uit. Deze sluis en ook de reglementering daarvan waren een Hunsingoër aangelegenheid en er is geen enkele reden te bedenken op grond waarvan het landschap Fivelgo zich daarmee zou hebben te bemoeien.

De conclusie moet zijn dat het slotprotocol van de akte wel past bij een zijl te Oosternieland, maar niet bij de Schouwerzijl. Maar wat betekent dit?

We zullen rekening moeten houden met het verschil in aard tussen de aktetekst enerzijds en het op- en naschrift anderzijds. Hoeveel fouten er ook in mogen zitten, de tekst van de akte is van meer belang en ook betrouwbaarder dan de in- en uitleiding. Die twee notities kunnen bovendien een andere achtergrond hebben dan de aktetekst. Deze overweging wijst de richting aan waarin we de oplossing moeten zoeken.

Ik denk dat de Hunsingoërs, toen ze een regeling moesten maken voor de Schouwerzijl, gemeend hebben dat de situatie op die plaats – onder meer waar het de havenactiviteiten betreft – zoveel leek op die bij Oosternieland, dat ze de in 1428 voor de Hogerzijl vastgestelde regels ongewijzigd overnamen en dat dit geleid heeft tot de niet bij de tekst passende op- en naschriften.

Het lijkt op het eerste gezicht vreemd dat er voor de Schouwerzijl geen aparte akte is opgemaakt – of niet is overgeleverd –, maar wie het geheel van de waterstaatkundige documentatie uit de Ommelanden overziet, zal zich minder verbazen. Ook 'hergebruik' van bestaande teksten komt vaker voor. Een voorbeeld daarvan zijn de afschriften van de Aduarder Zijlbrief van 1382 die, na het leggen van de Aduarderzijl ten noorden van Feerwerd (omstreeks 1400) en na de inlating van het klooster Selwerd in het Aduarderzijlvest (1435) aan de veranderde situatie is aangepast, maar de oude datering behield.[180]

Wanneer mijn veronderstelling – de akte van 29 september 1428 bevat regels voor een nieuwe zijl te Oosternieland die later, maar op een onbekend moment, van toepassing zijn verklaard op de Schouwerzijl – juist is, mogen we veronderstellen dat ook in Hunsingo sprake is geweest van een nieuwe zijl. Een oudere regeling, waarschijnlijk opgesteld in verband met de bouw van de eerste Schouwerzijl, dateert van 19 juni 1371.[181]

Verwarring

Tot besluit van deze uiteenzetting over de akte van 1428 moet ik nog even melding maken van de verwarring die is ontstaan doordat het woord 'Hogerzijl' ook voorkomt in een akte van 6 juli 1420.[182] In dat stuk maken de rechters en gemeente in de Marne bekend dat ze regels hebben vastgesteld met betrekking tot het dijk- en zijlrecht van de *Hogerzijll*. Gelet op degenen die de

180 Zie: (uitvoerig) *Groningen en het Drentse water* 6, hoofdstuk 6.4 'De zijlbrief van het Aduarderzijlvest (1382)' op de website www.vanlauwerstoteems.nl en (kort) 'Wacht nog even met het herschrijven van de geschiedenisboekjes!' op dezelfde website onder het tabblad 'Publicaties'.

181 OGD 589; Kooper (1939) 151: oorkonde C-6.

182 GrA 136-2499 fol. 102-103.

regels uitvaardigden, is met deze Hogerzijl waarschijnlijk de Houwerzijl bedoeld. Volgens Wobbe de Vries hangt de naam Houwerzijl wel samen met het woord 'hof', maar moeten we geen verband veronderstellen met de grote wierde 'De Houw' ten westen van Leens.[183]

Wanneer ik – zonder me echt in de zaak verdiept te hebben – de hoogtekaart bekijk, valt me de overeenkomst op met de situatie bij Oosternieland. Aanvankelijk zal het water van de Marne via de Vlakke Riet bij het latere Ganzenhuis in het Reitdiep zijn geloosd. Daar, tussen Ewer en Vliedorp, bevindt zich een opvallende laagte. Wanneer de zijl bij het Ganzenhuis door een calamiteit (de legendarische stormvloed van 1362?[184]) is verwoest, zullen de getroffen ingelanden blij zijn geweest wanneer ze het ingespoelde gat hebben kunnen dichten. Het bouwen van een nieuwe zijl op dezelfde plaats zal vanwege de slappe ondergrond onmogelijk zijn geweest. Ze zullen daarom besloten hebben een nieuwe zijl op een hogere plaats te bouwen. Daartoe moest wel een nieuwe zijltocht worden gegraven. Ik denk dat men daarbij gebruik heeft gemaakt van een natuurlijk, want krom lopend waterloopje. Het 'nieuwe' zijlmaar kennen we nu als het tussen Vliedorp en Houwerzijl gelegen deel van het Houwerzijlsterdiep. Net zoals men bij Oosternieland de opvolger van de oude Oosterniezijl op een hogere plek legde, zo is dat ook in de Marne gebeurd. Ook daar ligt de Houwerzijl op een veel hogere plaats dan de oude zijl bij het Ganzenhuis. Op deze hoogte kon men de nieuwe zijl, die men vanwege zijn ligging 'Hogerzijl' noemde, stevig in de ondergrond verankeren, iets wat op de oude plaats niet mogelijk zou zijn geweest.

Ik ben me ervan bewust dat deze reconstructie wel heel lichtvaardig in elkaar is gezet en geef mijn verklaring graag voor een betere.
Waar het in dit verband om gaat is, dat het bestaan van deze in de Marne gelegen Hogerzijl tot enige verwarring heeft geleid. Nicolaas Westendorp, de geleerde predikant te Losdorp, identificeerde in 1830 de in 1420 genoemde Hogerzijl als de Houwerzijl.[185] In de door dezelfde Westendorp in 1839 herziene en uitgebreide beschrijving van de provincie Groningen van Hendrikus Kremer uit 1818[186] wordt met betrekking tot de uitwatering van de Marne en 'de oude Houwerzijl, die wel eens Hoogherzijl genoemd wordt' verwezen naar het tweede deel van Westendorps eigen *Jaarboeken*. Op de aangegeven plaats wordt echter niet de akte van 1420, maar die van 1428 besproken.[187] Vervolgens completeerde Derk Everts Zuidhof, schoolmeester te Kantens, de verwarring door in zijn boekje over Rottum mee te delen dat in 1428 een nieuwe zijlbrief voor 'de Hoogerzijl in de Marne werd verzegeld door de abten van Rottum, Wittewierum, Selwerd, Heldwerd [sic], en voor Nijenklooster door den proost van Loppersum'.[188]

183 De Vries (1946) 66.
184 Vaak wordt in plaats van 1362 het jaar 1362 genoemd. Volgens Gottschalk (1971, 368) is dat onjuist.
185 Westendorp (1830) 497-498.
186 Kremer (1893[2]) 267.
187 Westendorp (1832) 444-446.
188 Zuidhof (1857) 165.

2.2.7 De Zandtster en Zijldijkster uiterdijk en de aanleg van de Olddijk

Aan het einde van het vorige hoofdstuk heb ik melding gemaakt van Bos' visie op een overeenkomst die in 1424 is gesloten over het gebruik van het buitendijkse land bij Zijldijk.[189] Ook Kooper bespreekt deze tekst en deelt, net als Bos, mee dat dit stuk de 'verdeling' van het buitendijkse land bij Zijldijk betreft.[190] In de genoemde paragraaf hebben we gezien dat het in 1424 niet om de verdeling van land ging, maar om een nieuwe inscharingsregeling voor het vee op de onverdeelde kwelder. Anders dan Bos, die de Olddijk en Zijldijk op 1317 dateert, meent Kooper dat de Olddijk in 1444 is aangelegd en dat de in 1424 bedoelde 'hoge uiterdijk' buiten de Korendijk en Zijldijk lag. Ik ben dat met hem eens, zij het dat ik reden zie om aan te nemen dat de Olddijk niet in 1444, maar kort daarna is gelegd.[191]

Ter ondersteuning van zijn datering van de Olddijk verwijst Kooper naar een 'ruiling' van buitendijks land die in 1435 zou hebben plaatsgevonden. Ik vermoed dat hij zich in het jaartal vergist en doelt op een in het Wierumer Zijlboek afgeschreven akte die van 11 juni 1436 dateert.[192] Daarin gaat het echter niet om de ruiling van buitendijks land, maar om de overdracht door het convent van Wittewierum van 11 'scharen' op de uiterdijk aan een particuliere landeigenaar, Emo Abbema geheten, in ruil voor het recht om een weg te hebben over het land van Abbema. Daarbij wordt aangetekend dat de vastgelegde afspraken vervallen in het geval de zeedijk zal worden uitgelegd. Hieruit valt op te maken dat in 1436 rekening werd gehouden met de mogelijkheid dat de kwelder ten oosten van de Korendijk en Zijldijk zou worden ingepolderd door de aanleg van een nieuwe zeedijk, waarmee dan de dijk bedoeld moet zijn die later 'Olddijk' genoemd zou worden. Deze nieuwe dijk ligt ongeveer 150 meter ten oosten van de Korendijk. Op Koopers kaart II zien we dat de Olddijk bij Kolhol[193] – een voorwerk van Feldwerd – een haakse knik maakte en vanaf daar aan de zuidzijde van de buitenriet van de Oosterniezijl ('Oude Togt') naar het westen liep, om dan ten zuiden van de zijl op de Zijldijk aan te sluiten.[194]

Zoals gezegd dateert de Olddijk – de dijk die tot 1718 als zeedijk heeft dienstgedaan – volgens Kooper niet van 1317, zoals Bos meende, maar van 1444 of kort daarna. Hij ziet verband tussen de inlating van een deel van 't Zandt in het Dorpsterzijlvest enerzijds en de indijking van de Korendijkster en Zijldijkster kwelders anderzijds. Bevestiging daarvoor zag hij in de aanwezigheid van sporen van een geul in de strook tussen de Korendijk en de Olddijk en de afwezigheid van zulke sporen buiten de Olddijk. Mogelijk heeft men – aldus Kooper – bij het leggen van de Olddijk de buitenriet van de Korreltocht eenvoudig afgedamd.[195] Dat was alleen mogelijk wanneer voor de afwatering van de Zandster landerijen een alternatief

189 GrA 835-13b, 822 (2 januari 1424).

190 Kooper (1939) 46 en 154.

191 *Zwerven door Fivelgo* 2, 24 ev.

192 GrA 835-13b, 823-824 (11 juni 1436).

193 Kooper vergist zich wanneer hij de Olddijk aanduidt als 'den dijk bij Kolham-Omptada'. 'Kolham' moet natuurlijk Kolhol zijn (Kooper (1939) 98.

194 Kooper noemt deze dwarsdijk de 'noordelijke opdijk van de in 1444 ingedijkte Koren- en Zijldijkster kwelder' (Kooper (1939) 57).

195 Volgens Kooper (59) loosde een deel van de Zandtster hamrikken door de 'Omteda Tjadda'. Daaruit blijkt dat hij de 'Omteda Tjada' als een waterloop of zijl ziet. We zagen in *Zwerven door Fivelgo* 2 dat de Omteda Tja een waterloop is en dat 'Omteda Tjada' waarschijnlijk een verschrijving is voor *Omteda Tjuch* ('Omteda Compagnie').

was gevonden. Dat alternatief was de lozing van het Zandtster water via de watergangen van het Dorpsterzijlvest, die bij oorkonde van 25 mei 1444 is geregeld.[196] Waarschijnlijk, aldus Kooper, heeft Bos' tweede Omtedazijl nooit bestaan.[197]

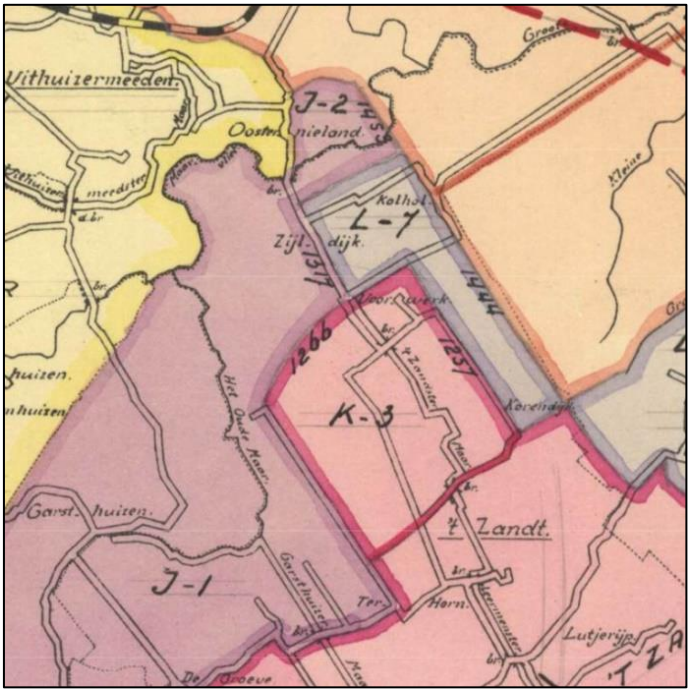

Detail van de Zijlvestenijenkaart van Kooper

Kaart X: Voormalige Zijlvestenijen en Dijkrechten in de provincie Groningen

De afgebeelde gebieden zijn door Kooper beschreven op p. 57.

In *Zwerven door Fivelgo* 2 heb ik betoogd dat de Olddijk waarschijnlijk niet uit 1444 dateert, zoals Kooper vermoedt, maar iets jonger is.[198] In 1444 was de kwelder ten oosten van de Korendijk al wel hoog opgeslibd, functioneerde de Omteda Tja nauwelijks meer en was de Omtedazijl 'staf'. Dit alles moet voldoende reden zijn geweest om een andere uitwatering te zoeken voor de landerijen die 'bij de Omtedazijl hoorden'. Dat alternatief was de lozing via het Dorpsterzijlvest. Niet lang daarna, zo veronderstel ik, zal de Olddijk zijn gelegd en zullen ook de ingepolderde landerijen op het afwateringssysteem van het Dorpsterzijlvest zijn aangesloten.

De in en kort na 1444 bij het Dorpsterzijlvest aangesloten gebieden zijn op Koopers kaart II aangeduid als 'Zandtstervoorwerk', 'Korrel' en 'Koren- en Zijldijkster kwelder'. Op zijn gekleurde Zijlvestenijenkaart (kaart X) zijn deze gebieden aangeduid als K-3 en L-7. Daarbij staat K-3 voor het gebied dat al in de 13e eeuw was ingepolderd en vóór de aanleg van de Olddijk via de Omtedazijl uitwaterde, en L-7 voor de c. 1445 ingedijkte kwelder. De oppervlakte van K-3 is ongeveer 435 ha, die van L-7 ongeveer 235 ha. Volgens Kooper is de gezamenlijke oppervlakte van het bij het Dorpsterzijlvest gekomen gebied dus c. 670 ha.

196 Kooper (1939) 46, 57, 59, 98, 153-154. Zie voor de genoemde inlatingsakte GrA 708-59 reg.nr. 22 (25 mei 1444; door Kooper als oorkonde C-11 aangeduid).

197 Knottnerus heeft – verrassend! – wel een tweede Omtedazijl in de Olddijk.

198 *Zwerven door Fivelgo* 2, 24.

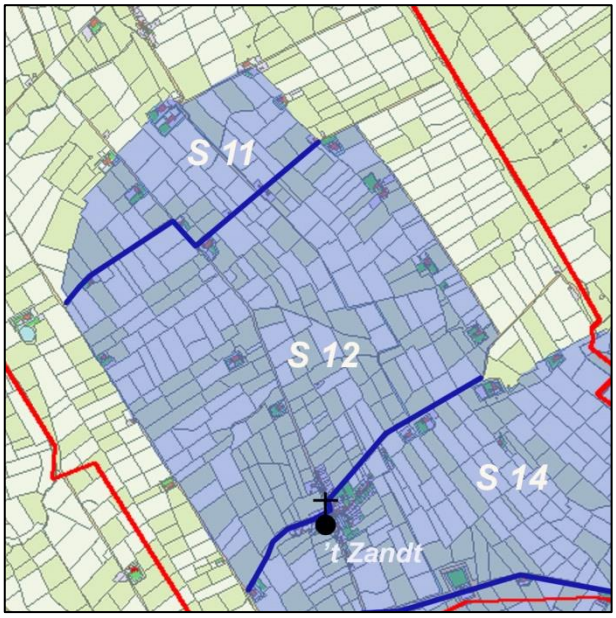

De Zandtster Voorwerkster zijleed (S 11) en de Korrelseed (S 12) volgens Siemens

S 14 is de Omteda zijleed.

Koopers weergave van het 'niet-dijkvestige gebied' (K-3) komt ongeveer overeen met die van Siemens uit 1954.[199] De door Siemens beschreven situatie is die van c. 1755. Het noordelijke deel noemt hij de ''t Zandtster Voorwerkster Zijleed', het zuidelijke de 'Korrelseed'. Op het hierbij gaande kaartje zijn deze zijleden aangegeven met respectievelijk S 11 en S 12. Het meest opvallende verschil tussen de weergaven van Kooper en Siemens is het verloop van de oostgrens van de Voorwerkster zijleed (S 11). Bij Siemens ligt deze grens niet, zoals bij Kooper, in het verlengde van de weg die nu Korendijk heet, maar een eindje ten westen daarvan. Op dit verschil kom ik hierna nog terug.

De in het Dorpsterzijlvest opgenomen landerijen worden beschreven in het Wierumer Zijlboek, dat uit de tweede helft van de 15e eeuw dateert. Ze worden daar aangeduid als de 'dijkvestige' en 'niet-dijkvestige' landen van het Voorwerksterzijlrecht en het Korendijksterzijlrecht. Volgens deze oude tekst besloegen de ingelaten landerijen samen 'omtrent' 1200 grazen, omgerekend iets meer dan 532 ha, veel minder dus dan de 670 ha van de gebieden die door Kooper met K-3 en L-7 zijn gemerkt. Volgens de opgaven in het Wierumer Zijlboek was de ene helft van de ingelaten landerijen 'dijkvestig'. Dat wil zeggen dat de eigenaren van deze grond verplicht waren om de zeedijk te onderhouden, maar niet hoefden bij te dragen aan het onderhoud van de Dorpsterzijl. In de gangbare terminologie heette het dat ze 'schotvrije landen' waren. De andere helft was 'niet-dijkvestig' en moest wel bijdragen aan de Dorpsterzijl. Alle landeigenaren, zowel die van de dijkvestige als van de niet-dijkvestige landen, waren verplicht bij te dragen aan het onderhoud van watergangen en tillen.
Volgens het Wierumer Zijlboek vielen onder het Korendijksterzijlrecht in totaal 650 grazen (c. 288 ha), waarvan 450 grazen niet-dijkvestig en 200 grazen dijkvestig waren; tot het Voorwerksterzijlrecht behoorden in totaal 520 grazen (c. 230 ha), waarvan 120 niet-dijkvestig en 400 grazen dijkvestig. Volgens deze specificatie besloegen de ingelaten landerijen dus niet 1200, maar 650 + 520 = 1170 grazen. Omgerekend is dat c. 519 ha, nog weer minder dan de gezamenlijke oppervlakte van de door Kooper met K-3 en L-7 aangeduide gebieden, die zoals we zagen, c. 670 ha bedraagt.

199 Siemens (1954) 133 en de bijbehorende tekening.

De omvang van de vier deelgebieden is in het Wierumer Zijlboek met mooie ronde grastallen opgegeven, wat doet vermoeden dat het slechts ruwe schattingen zijn. Niettemin lijkt het erop dat het bij het Dorpsterzijlvest gekomen land aanzienlijk kleiner is geweest dan de door Kooper en Siemens als zodanig aangegeven gebieden.
Deze vaststelling heeft uiteraard ook gevolgen voor de loop van de door hen getekende grenzen van deze gebieden, die Kooper ook steeds voor dijken aanzag. We hebben al gezien dat Koopers reconstructie van de inpoldering van de Fivelboezem maatgevend is geweest voor het beeld dat we daarvan hebben. We moeten dus rekening houden met de mogelijkheid dat we dit beeld enigszins moeten bijstellen.

Ik heb mijn best gedaan de in het Wierumer Zijlboek genoemde oppervlakten terug te vinden op de kaart. Dat lukt slechts bij twee van de vier genoemde deelgebieden. We moeten dan wel aannemen dat de grens tussen de dijkvestige en niet-dijkvestige delen van de Korendijkster zijl-eed of Korrelseed (S 12) niet langs het door Bos getekende, en later ook door de PPD overgenomen tracé van de oude Korendijk heeft gelopen, maar 150 meter ten oosten daarvan. Daar ligt nu de weg die 'Korendijk' heet en waarlangs Kooper en Siemens de grens hebben getrokken.

Het is niet toevallig dat de opgaven van het Wierumer Zijlboek kloppen bij het omstreeks 1445 ingepolderde gebied (de dijkvestige landen), maar niet voor de oude landerijen, die tot 1444 via de Omtedazijl hadden uitgewaterd. Blijkbaar zijn bij de inpoldering metingen verricht, en zijn de resultaten daarvan in het Wierumer Zijlboek opgenomen. Voor de oude, schotplichtige landen lag het anders. We kunnen het aantal schotgevende grazen in een gebied niet zonder meer beschouwen als een opgave van het bruto oppervlak van dat gebied. Naast het netto grastal van schotplichtige landerijen omvatte het een onbekend oppervlak dat we als 'tarra' kunnen beschouwen: erven, natte en droge infrastructuur en misschien ook 'onland', dat wil zeggen: door zijn lage ligging voor het agrarische gebruik nutteloos land. In schotgevende gebieden moet het grastal dus (veel) kleiner zijn dan het oppervlak op de moderne kaart.

In overeenstemming hiermee zien we dat het dijkvestige deel van de Voorwerkster eed past bij wat we op de topografische kaart zien (400 grazen = c. 177 ha.). Ook in de Korrelseed stemt de opgave van het Wierumer Zijlboek overeen met het op de kaart gemeten oppervlak van het dijkvestige (200 grazen = 88 ha.)

Maar bij de niet-dijkvestige landen kloppen de cijfers niet. Het door Siemens als Voorwerkstereed aangeduide gebied (S 11) meet c. 80 ha, maar telde volgens het Zijlboek slechts 120 grazen (53 ha). Dat is ongeveer 2/3 van het totale oppervlak. Iets dergelijks zien we ook bij het niet-dijkvestige deel van de Korrelseed. De in het Wierumer Zijlboek genoemde 450 grazen beslaan omgerekend 200 ha. Dat wil zeggen: niet eens 2/3 – want ongeveer 3/5 – van de 325 ha, die het door Siemens met S 12 aangeduide gebied meet. Dat de 'tarra' in de Korrelseed wat groter is dan in de Voorwerkstereed, laat zich gemakkelijk verklaren. Het zuidwestelijke deel van de Korrelseed – de 'Zandtster dorpspolder' – bestaat uit het noordelijke deel van de nederzetting 't Zandt. Dat betekent dat erven en verkeersruimte daar een verhoudingsgewijs groter oppervlak moeten hebben ingenomen.

Met de ‘Zandtster dorpspolder’ bedoel ik het rechthoekige gebied ten noorden van de Zandtsterdijk, waarvan de Zandtster Hoofdweg de centrale as is, en dat op de PPD-kaart met dijken is omgeven.[200] Deze dijken zouden omstreeks 1225 kunnen zijn gelegd.

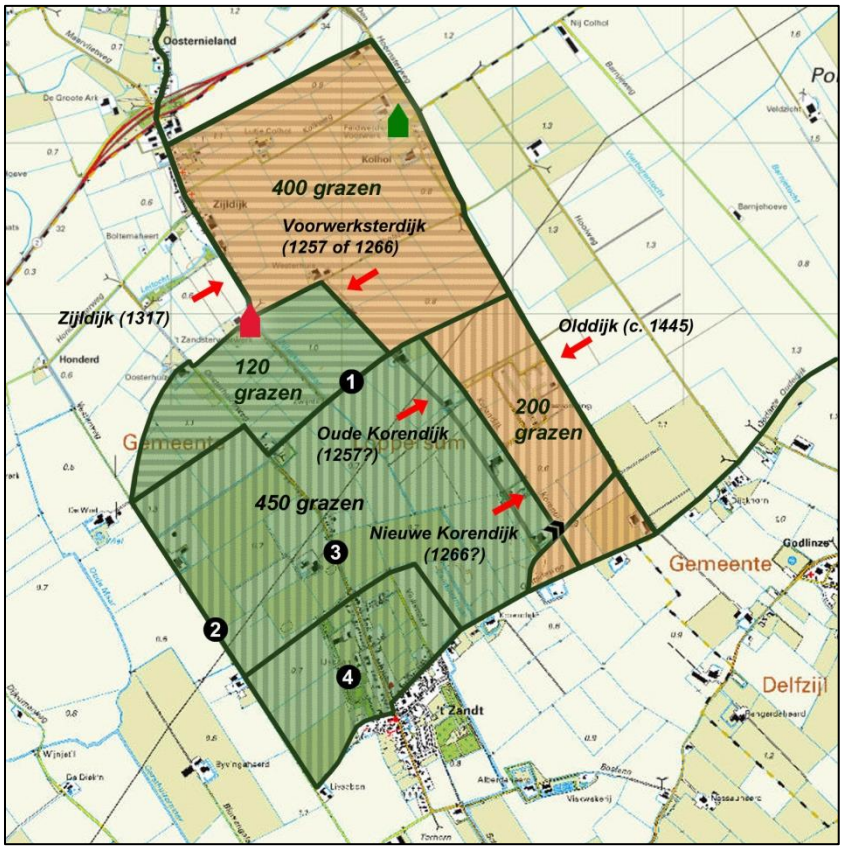

De ligging van de in en kort na 1444 ingelaten delen van het kerspel ‘t Zandt

Het plaatje is gemaakt op basis van de moderne topografische kaart, gegevens van het Wierumer Zijlboek en kaartjes van Kooper en Siemens.

1 Polleweg
2 Westerweg
3 Hoofdstraat-Zijldijksterweg-Oosterhuizerweg
4 ‘Zandtster dorpspolder’

De groene lijnen stellen dijken of waterscheidingen voor. Het Zandtstervoorwerk en het Feldwerdervoorwerk zijn aangegeven met een rood en groen huisje.

De in 1444 in het Dorpsterzijlvest ingelaten landerijen zijn aangegeven met kleurvlakken: groen voor de schotgevende landen die tot 1444 via de Omtedazijl loosden (120 en 450 grazen), licht bruin voor de kort na 1444 ingepolderde dijkvestige of schotvrije landen (200 en 400 grazen).

Horizontaal gearceerd is het gebied dat in het Wierumer Zijlboek wordt aangeduid als de Voorwerkstereed; het in die bron Korendijkstereed genoemde gebied is verticaal gearceerd. Daarbij hoort ook de ‘Zandtster dorpspolder’ (4), die deel uitmaakt van Siemens’ Korrelseed (S 12). Het schotgevende deel van de Voorwerkstereed heeft bij Siemens de code S 11.

Op grond van deze bevindingen kunnen we ons – met gebruikmaking van de door Menko genoemde jaartallen – aan een nieuwe reconstructie wagen. Ik heb – vooralsnog – twee scenario’s, een traditioneel en een nieuw.

1. In 1257 is de Korendijk gelegd; deze dijk liep tot aan de Polleweg en maakte daar (ten westen van de huidige boerderij Korendijk 13) een haakse bocht naar het zuidwesten. Verderop maakte hij op de Zijldijksterweg/Oosterhuizerweg nog een dubbele knik om uit te komen bij boerderij ‘De Wiel’. Hier is een dam in de Fivel gelegd waarvan het westelijke einde aansloot op de ‘Dijkumerdijk’.

[200] Ik heb deze polder op mijn eigen reconstructie overgenomen. Zie de kaart van de situatie omstreeks 1225 op p. 71.

In 1266 is het ingepolderde areaal uitgebreid door het leggen van een nieuwe Korendijk, 150 meter ten oosten van de oude. Op die dijk ligt de huidige weg die 'Korendijk' heet. Bij deze gelegenheid is ook het land tussen de Polleweg en het Zandtstervoorwerk ingedijkt door de aanleg van de 'Voorwerksterdijk'. De oostelijke grens van deze Voorwerksterpolder werd gevormd door een dijk die in het verlengde van de oude Korendijk werd gelegd. Op deze manier kan het beeld zijn ontstaan dat we op het kaartje van Siemens zien.
Als de Voorwerksterpolder inderdaad – zoals doorgaans wordt aangenomen – in 1266 tot stand is gekomen, is het vreemd dat de oostzijde daarvan gevormd wordt door het verlengde van de oude Korendijk en niet door het verlengde van de eveneens in 1266 aangelegde nieuwe Korendijk.

Voor het tweede scenario moeten we het idee van twee opeenvolgende inpolderingsfasen loslaten.

2. Het stuk van de nu 'Korendijk' genoemde weg tussen boerderij Korendijk 13 en de Zijldijksterweg ligt op de voormalige Polleweg. Men neemt aan dat deze weg op een dijk ligt die in 1257 tot stand is gekomen. Maar het is de vraag of dit klopt. Mogelijk heeft hier nooit een echte dijk gelegen en heeft de weg alleen als waterscheiding dienst gedaan. Het is evenmin zeker of er wel een dijk heeft gelegen tussen de Oosterhuizerweg en boerderij 'De Wiel'. We moeten rekening houden met de mogelijkheid dat de inpoldering van 1257 een zeer groot areaal heeft omvat en dat daartoe ook de Voorwerksterpolder hoorde. 'Bedijking' is hierbij een erg groot woord. We moeten eerder denken aan de aanleg van kadijken van niet meer dan enkele decimeters hoog. De oostelijke 'dijk' zou dan vanaf Omteda in een vrijwel rechte lijn hebben doorgelopen tot aan de huidige Kolholsterweg. Daar maakte hij een knik naar het zuidwesten, liep aan de noordkant langs het Zandtstervoorwerk en volgde vanaf dat punt, aan de zuidzijde van de laagte waarin de Leije stroomde, een gekromd tracé naar de plaats van boerderij De Wiel. Daar – zo lijkt het – is dan de dam in de Fivel gelegd die in de herfst van 1257 doorbrak. Volgens Menko kon de schade snel gerepareerd worden, maar de dijk van *Thiatardus Juldelenga* niet. Misschien bedoelde Menko daarmee de afsluitdijk, die ik eerder 'Wielendam' heb genoemd.
De nieuwe dijk die volgens Menko in 1266 is aangelegd, zou dan alleen de ruim 1600 meter lange 'nieuwe Korendijk' zijn waarmee een 150 meter brede strook kwelderland ten oosten van de 'oude Korendijk' is ingedijkt, al dan niet in samenhang met een verzwaring van de dijken van 1257.

Dit tweede scenario is nog niet eerder geopperd, maar past niet minder goed bij de beschikbare gegevens dan de gangbare. Het past zelfs beter, aangezien het een aannemelijke verklaring biedt voor het merkwaardige verloop van de oostgrens van de niet-dijkvestige landerijen die sinds 1444 onder het Dorpsterzijlvest vielen. Bovendien levert deze variant een suggestie op voor de identificatie van de dijk van Thiatardus Juldelenga. Op de kloostergoederenkaart van Siemens zien we dat ten zuidwesten van het Zandtstervoorwerk een flink stuk land niet onder Wittewierum (Zandtstervoorwerk) ressorteerde. Ik doel op het bij boerderij Oosterhuizen behorende land. Ik stel mij voor dat Thiatardus Juldelenga halverwege de 13^{e} eeuw deze plaats bezat en dat hij degene is geweest die bij De Wiel een dam heeft gelegd met het doel het ten zuiden daarvan gelegen deel van de Fivelbedding in

te polderen. Ik neem aan dat de dam later toch is hersteld en dat de definitieve oplossing pas in 1317 kwam, toen de Zijldijk werd gelegd en de Fivelmond bij Oosternieland werd afgesloten.[201] Het zal niet toevallig zijn dat we onder de drie *tjuchen* (‘compagnieën’) die bij het project van 1317 betrokken waren, ook een *Juldlenga tiuchga* tegenkomen.[202] Dat we deze *tjuche* in het noordwesten van het kerspel ’t Zandt moeten zoeken wordt bevestigd door het feit dat Aldulphus Juldlenga zich in 1317 borg stelde voor het convent van Wittewierum, dat als eigenaar van het Zandtstervoorwerk zijn directe buurman was.

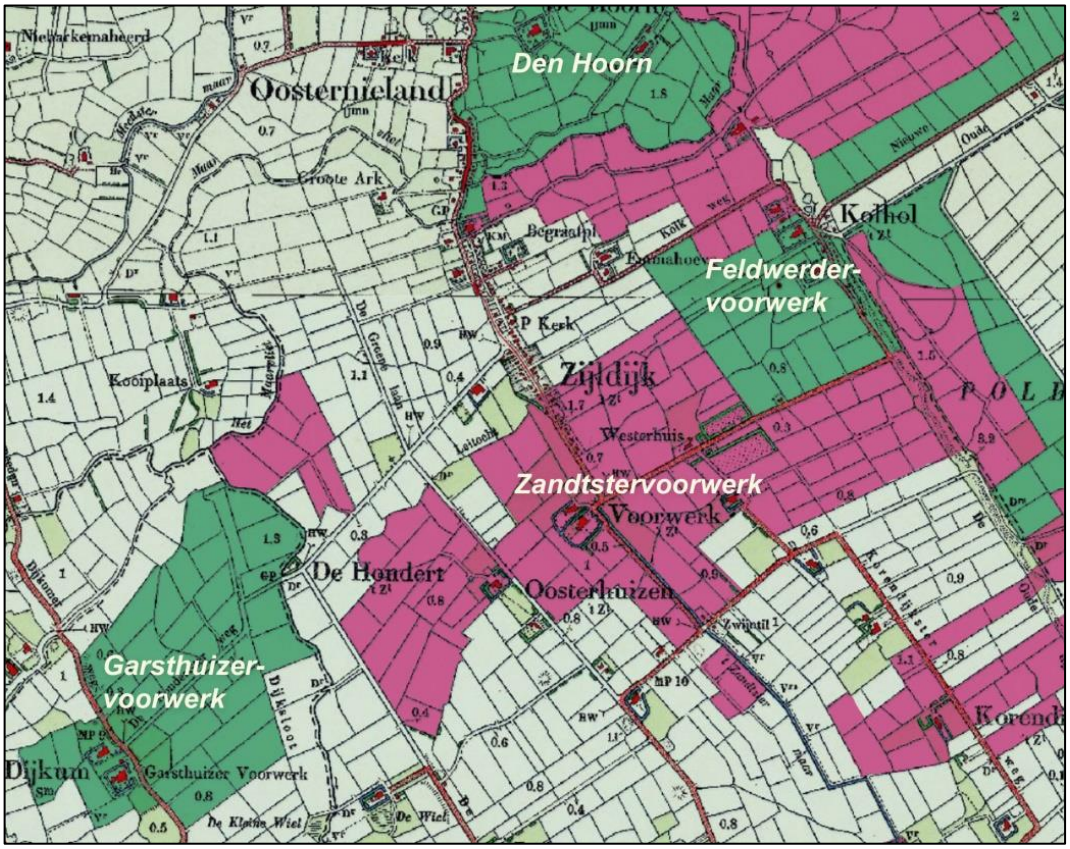

Kloosterbezit tussen Oosternieland en ’t Zandt (naar Siemens)

Rood: bezit van Wittewierum
Groen: bezit van Feldwerd

Wellicht is het water van de Zandtster hamrikken ten noorden van de ‘dorpspolder’ na de indijking naar het noorden geleid, zodat het via de Leije naar zee kon afstromen. Het huidige Zijldijkstermaar was dan de hoofdwatergang in deze polders. Om het water uit te kunnen laten moet er een pomp, klief of zijltje in de noordelijke polderdijk hebben gelegen. Zoals eerder opgemerkt kan dit, gezien het reliëf, geen goede oplossing zijn geweest. In het ingepolderde land verzamelde het water zich in de zuidoostelijke hoek. Daar, in de buurt van de ‘Omtadaborg’ en de Toppingaheerd, bevond zich nog de oude bedding van de Korrel-

201 Zie hiervoor *Zwerven door Fivelgo* 4, 23 evv.

202 De kroniek van Wittewierum en een akte uit 1317 zijn de enige oude teksten waarin de familienaam Juldelenga of Juldlenga voorkomt. In beide gevallen gaat het om een familie onder ’t Zandt. Zie OGD 254 (1317), Jansen en Janse (1991) 392-393, *Zwerven door Fivelgo* 2, hoofdstuk 3 en Bijlage 1.

Omteda Tja, die vóór de aanleg van de Korendijk de bovenloop van de Kleine Tjariet was geweest. Wellicht heeft men om die reden in 1272 besloten daar een zijl (de 'Omtedazijl') te maken, zodat de oude afwatering in ere werd hersteld.[203]

Het Feldwerder Voorwerk (Kolholsterweg 5)

Er is al sprake geweest van het vermoeden dat er in de vijftiende eeuw enkele veranderingen hebben plaatsgevonden in de organisatie van het Zandtster waterwezen. De veronderstelling ligt voor de hand dat de inpoldering van de Zijldijkster en Korendijkster kwelder (de 'dijkvestige' of 'schotvrije landen'; Koopers L-7) en de daarmee samenhangende inlating van een deel van 't Zandt in het Dorpsterzijlvest de aanleiding zijn geweest voor de verdeling van het Zandtster hamrik in twee zijl-eden, zoals we ze in het Wierumer Zijlboek beschreven zien. Uit het latere bestaan van deze twee onderdelen, de Voorwerkstereed en de Korendijkstereed, mogen we in elk geval niet de conclusie trekken dat de bedijking zich in twee fasen heeft voltrokken, waarbij de Korendijkster polder als eerste zou zijn bedijkt, daarna gevolgd door de Voorwerksterpolder.
Een stuk uit 1453 bevestigt het vermoeden dat ook de aanleg van de Olddijk nog een gezamenlijk project van alle Zandtsters is geweest. In die tekst lezen we dat de Korendijksters een evenredig aandeel hadden in het stuk van de Olddijk dat zich ter plaatse van de oude bedding van de Leije bevond en dat door alle belanghebbenden gemeenschappelijk moest worden onderhouden.[204] Dat wil zeggen dat de Korendijksters een dijkpand moesten onderhouden dat buiten hun eigen zijleed lag.[205]

---

203 Zie ook hierboven, pp. 38-39.

204 GrA 708-272 reg.nr. 28 (1453). We hebben in §2.1.6 al gezien dat afsluitdijken en dijkvakken ter plaatse van oude beddingen door alle belanghebbenden gezamenlijk moesten worden onderhouden. Daar (op p. 25) heb ik ook enkele voorbeelden genoemd van dergelijke gemeenschappelijke stukken dijk (*mene warck*). Daar wordt ook melding gemaakt van het gemeenschappelijke dijkvak ter plaatse van de voormalige monding van de Omteda Tja.

205 Zie ook de kadertekst 'Een gemeenschappelijke dijk bij Kolhol', pp. 77-70.

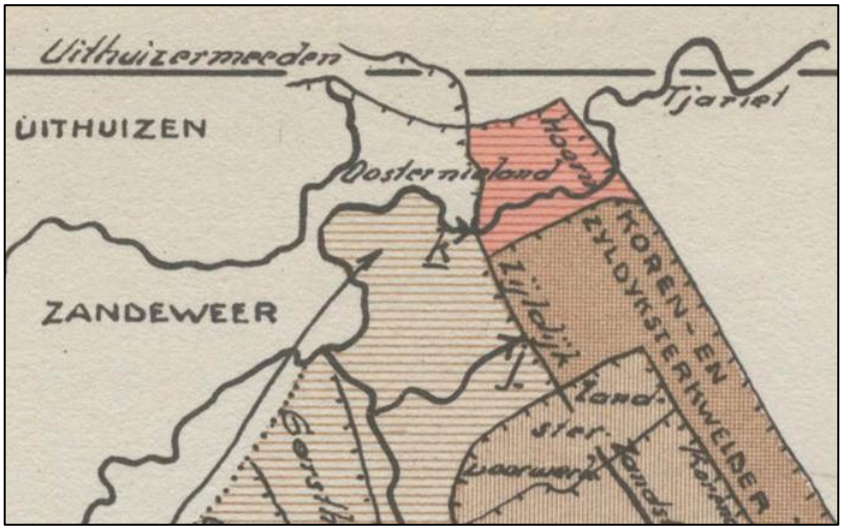

De bedijking van Den Hoorn (1453)

Hetzelfde zien we op de kaarten van Roeleveld (1974), de PPD (1985), Hacquebord en Hempenius (1990), Knottnerus (2006, 2008, 2013).

2.2.8 De bedijking van Den Hoorn (1453)

Ten noorden van de omstreeks 1445 ingedijkte Zijldijkster en Korendijkster kwelder heeft Kooper op zijn kaart II nog een kleine, vierhoekige polder getekend met daarin het woord 'Hoorn'. Het grootste deel ervan ligt ten noorden van het Maarvliet en viel om die reden onder Hunsingo, de smalle strook ten zuiden ervan hoorde bij Fivelgo. Voor het tekenen van deze polder baseerde Kooper zich op twee 15e-eeuwse teksten, die zijn opgenomen in het Wierumer Zijlboek.[206] Ze gaan over de bedijking van een gebied waarvan het in Hunsingo gelegen deel ressorteerde onder het Feldwerder voorwerk Den Hoorn. Deze uithof was mogelijk al in de 13e eeuw gesticht in het buitendijkse land ten oosten van Oosternieland, tussen het Maarvliet in het zuiden en de Oude Riet in het noorden. Tegelijk met de indijking van dit stuk kwelderland werd ook dat deel van het Maarvliet afgedamd, dat functioneerde als de buitenriet van de Oosterniezijl. We hebben al eerder gezien dat deze waterloop op oudere kaarten 'Oude Togt' heet. Aangezien er in de nieuwe zeedijk geen uitwateringssluis werd gelegd, betekende de aanleg van deze nieuwe zeewering ook het einde van de waterlossing bij Oosternieland. Dit had vérstrekkende gevolgen voor de organisatie van het waterbeheer in grote delen van Hunsingo en Fivelgo. Ik kom daarop in *Zwerven door Fivelgo* 7 terug.

Vanzelfsprekend hebben de meeste auteurs die zich met de inpoldering van de Fivelboezem hebben bezig gehouden, ook aandacht geschonken aan de bedijking van Den Hoorn. Het zou de laatste inpoldering in dit gebied zijn voordat – in de nasleep van de Kerstvloed van 1717 – de zeeweringen van Groningerland werden gemoderniseerd en ook al het land tussen Uithuizermeeden en Spijk werd ingedijkt.[207]

In het vorige hoofdstuk hebben we al gezien wat Bos van de indijking van Den Hoorn dacht.[208] Het heeft niet veel zin om alle gepubliceerde zienswijzen te becommentariëren, te minder daar de onderzoekers het over het algemeen wel met elkaar eens zijn en alleen op

206 Zie Kooper (1939) 154 (oorkonde C-13). Deze twee teksten dateren uit 1453.
207 Zie Koopers kaart VIII.
208 Zie §2.1.6. (pp. 21 evv.).

onderdelen van mening verschillen. Dat ze ook wel eens de plank misslaan komt mede doordat we niet beschikken over de originele tekst van het Wierumer Zijlboek. We moeten ons redden met afschriften waarvan er niet één echt helemaal goed is. In elke kopie ontbreken wel stukjes tekst of zijn enkele woorden tot onherkenbaarheid verhaspeld. Pas als je de verschillende varianten naast elkaar legt, wordt duidelijk wat de bedoeling moet zijn geweest.

Hieronder volgt een weergave van de twee teksten in hedendaagse taal zoals ze naar mijn mening bedoeld zijn.[209]

Tekst A

In het jaar des Heren 1453, op woensdag voor Palmzondag [21 maart 1453], hebben wij, gekozen scheidsrechters, te weten Meint op den Zijl, Hemmo Doedens, Boelko op de Korendijk en Jacob Jansen op den Hoorn, uitspraak gedaan in het geschil tussen de eerwaarde abt van Oldenklooster enerzijds en de eerwaarde abt van Wittewierum en de buren van Zijldijk aan de andere kant, inzake het buiten gebruik stellen van een slechte dijk, 'de Arm' geheten, die van de Oosterniezijl tot aan de Kolholsterhorn loopt, alsmede van de dijk aan de andere kant van de zijl tot aan Duurts huis, en over het maken van een nieuwe dijk vanaf Duurts huis aan de noordkant van Den Hoorn, ten voordele van de beide heren en de buren, tot verkorting van de zeedijk en een betere situering daarvan.

Nu volgen de bepalingen die wij hebben vastgesteld.

1. We hebben de omvang en ligging van de stukken dijk vastgesteld die door elk van de partners zullen worden gemaakt. De abt van Oldenklooster zal, samen met zijn voorwerken Den Hoorn en Kolhol, bij Duurts huis beginnen met de aanleg van de noordelijke dijk en daar 101 roeden maken. Daarna volgen in de noordelijke en oostelijke dijk de abt van Wittewierum en de buren van Zijldijk, die samen 120 roeden zullen maken. Vervolgens zullen Oldenklooster en de twee voorwerken samen nog eens 66 roeden van de oostelijke dijk leggen. Ten slotte zullen Wittewierum en de Zijldijkster buren nog 135 roeden maken, dwars door het Zijldiep tot aan de Kolholsterhorn.

De dijkvakken zijn afgemeten en afgepaald en beide partijen hebben deze verdeling geaccepteerd.

2. Verder zullen, zoals eerder was afgesproken, Wittewierum en de buren van Zijldijk aan Oldenklooster een vergoeding van *f*7 per gras geven voor een strook land van 12 roeden breed, waarop zij hun dijk zullen leggen. Mocht er van de 12 roeden brede strook bij de noordelijke dijk niet genoeg aarde te winnen zijn, dan zal men buitendijks zoveel aarde mogen afgraven als men nodig heeft, zonder daarvoor iets te betalen.

[209] Voor het maken van deze tekst heb ik gebruik gemaakt van drie verschillende varianten: GrA 708-71, blz. 43-46, GrA 835-13b, blz. 819-820, en GrA 2043-122, fol. 160-160v.

Tekst B

In het jaar des Heren 1453 hebben het convent van Wittewierum, de gezamenlijke buren van Zijldijk en het convent van Feldwerd (dat ook 'Oldenklooster bij den Dam' wordt genoemd), een stuk dijk buiten werking gesteld, dat 'de Arm' heet en vanaf de zeedijk tot aan de Oosterniezijl loopt; verder ook de dijk die vanaf de zijl naar het noorden loopt.
Ze hebben ook een nieuwe dijk gelegd, waarmee het Feldwerder voorwerk, 'Den Hoorn' geheten, is binnengedijkt en ook de oude dijk die 'de Arm' heet, en een *venne* land, 'de Oert' geheten, binnendijks zijn komen te liggen, hetgeen ten voordeel strekt aan het convent van Wittewierum en de Zijldijksters.

Tekst A is een kopie van de schriftelijke verklaring die de scheidsrechters hebben opgesteld, tekst B is een korte samenvatting van de hand van de samensteller-schrijver van het Wierumer Zijlboek.

Boerenplaats Den Hoornsterweg 6 op een kaart van Buwama Aardenburg uit 1790

(GrA 817-1441 uitsnede)

Het noorden is rechtsboven.

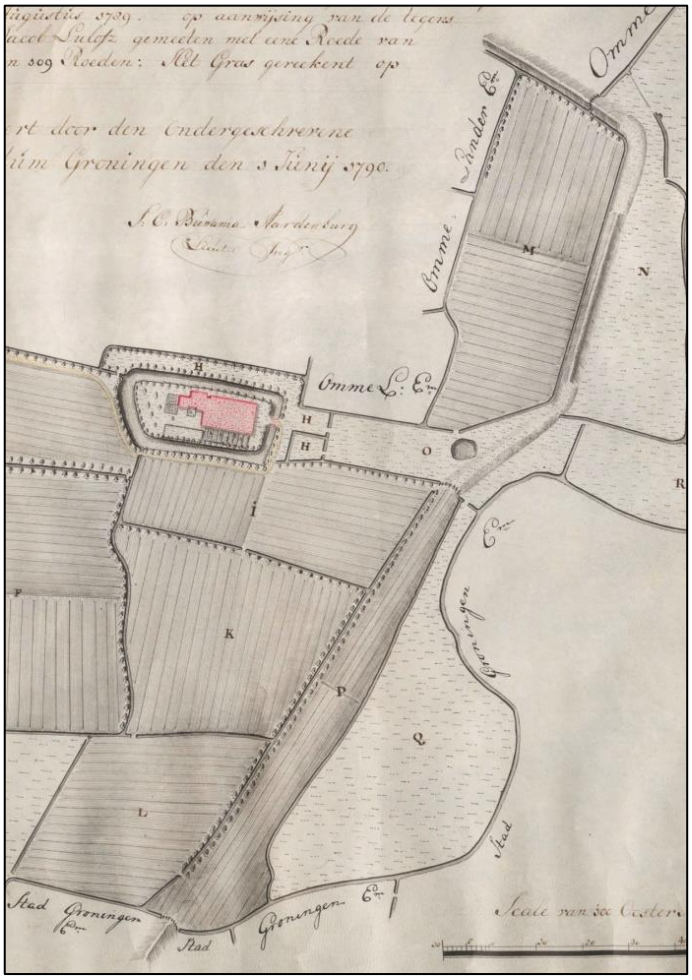

Rechtsboven zien we twee stukjes van de dijk van 1453; de schuin lopende strook in de onderste helft van het plaatje is de dijkstal. De dijk zelf is daar afgegraven.
De met rode inkt getekende boerderij heet nog altijd 'Den Hoorn'.

Zoals alle andere kloosterlanderijen in de Ommelanden is het in 1453 bedijkte Feldwerder voorwerk 'Den Hoorn' in 1594 geconfisqueerd. Er waren toen twee boerenplaatsen waarvan we de eerste verhuring aantreffen in de rekening die de provinciale rentmeester Johan Huijsman over 1595 opmaakte.[210] Twee eeuwen later, in 1790 en 1793, heeft ir. S.C. Buwama Aardenburg beide plaatsen opgemeten en gekarteerd. Op zijn kaarten is de in 1453 gelegde dijk goed te zien en op de plaatsen waar hij toen al was afgegraven, herkennen we de smalle 'dijkstal'.[211]

210 GrA 1-2300. fol. 22v-23.
211 GrA 817-1441 en 1442.

Het is niet duidelijk welke boerderij in tekst A precies met 'Duurts huis' wordt bedoeld. Mogelijk stond het aan het oostelijke uiteinde van de Oosternielandsterweg. Dat was de weg die vanuit Oldenzijl toegang gaf tot het *'nije lant'* en waaraan ook de kerk stond. De weg liep dood tegen de dijk die in het verlengde lag van de in 1317 aangelegde Zijldijk en ten noorden van het huidige Oosternieland naar het noordwesten afboog, richting Uithuizermeeden. Dankzij de plattegrond die Buwama Aardenburg maakte van de westelijke boerderij van Den Hoorn (Den Hoornstersterweg 2), is het westelijke beginpunt van de nieuwe dijk precies aan te wijzen: bij het huis Tilweg 27.[212] De Kolhornsterhorn moeten we zoeken bij boerderij Den Hoornsterweg 8.[213]

Als we ervan uitgaan dat men in 1453 bij de opmeting gebruik heeft gemaakt van de in Uithuizen en Uithuizermeeden gangbare roede van 360 cm,[214] komen we voor de hele dijk van Duurts huis tot de Kolholsterhorn op een totale lengte van 1519 meter. Dat komt heel dicht bij de 1527 meter die ik op de kaart meet. Ofschoon de cijfers dus aardig lijken te kloppen, is er 50 jaar later tussen de participanten onenigheid gerezen over de lengte van de dijkvakken die ze moesten onderhouden. Om die reden is de dijk in 1510 opnieuw opgemeten en verdeeld.[215] Toen hanteerde men – dat wordt expliciet meegedeeld – de 'standaardroede' van 14 *holtvoeten*, die 409,5 cm lang was. Wanneer we daarmee rekenen, komen we uit op een totale lengte van 1572,5 meter, wat dan weer wat aan de ruime kant is.

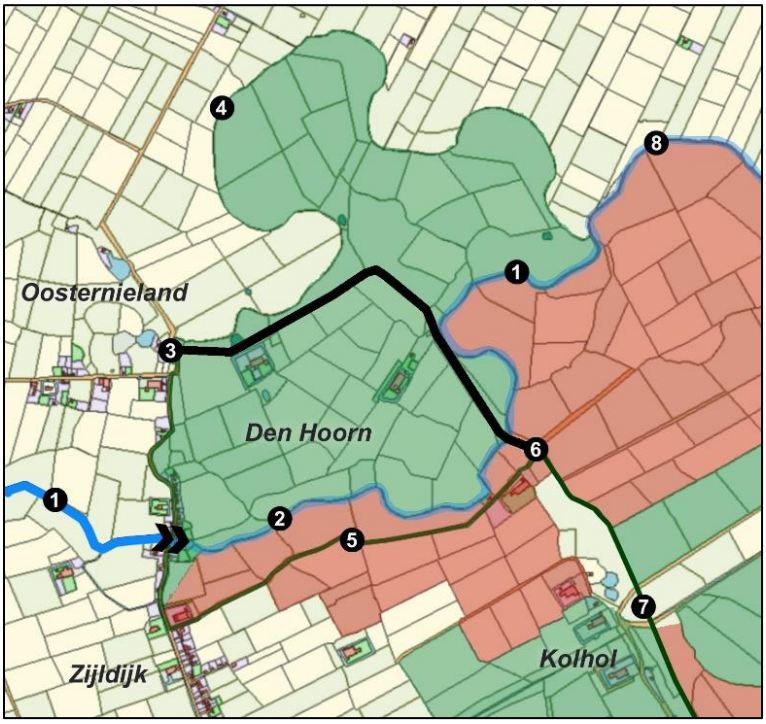

De bedijking van Den Hoorn (1453)
De dijk van 1453 is aangegeven met een dikke zwarte lijn; rood is het land van Wittewierum (Bloemkamp), groen dat van Feldwerd (Oldenklooster bij den Dam); de plaats van de buiten werking gestelde Oosteniezijl is aangegeven.

1 Maarvliet ('Fivelmaar')
2 'Oude Togt'
3 Duurts huis
4 Oude Riet
5 'de Arm'
6 Kolholsterhorn
7 Olddijk
8 Grote Tjariet

Het kaartje laat zien dat het door de nieuwe dijk omsloten land vrijwel in zijn geheel eigendom van Feldwerd was. Alleen 'de Oert', een ten zuiden van de buitenriet van de

212 GPS 53.405010, 6.754987.
213 GPS 53.401662, 6.771755.
214 Holtman (1986) 24.
215 GrA 172-2 reg.nr. 956 (22 september 1510).

Oosterniezijl gelegen strook land, hoorde bij het Zandtstervoorwerk van Wittewierum. Om de hun toegemeten delen van de dijk te kunnen leggen, moesten de Zijldijksters en Wittewierumers (‘Voorwerksters’) van het klooster Feldwerd het recht verwerven om het daarvoor benodigde land (de ‘dijkstal’) te mogen gebruiken. De eigendom van het land bleef bij Feldwerd.

Dat Feldwerd of Oldenklooster – als eigenaar van Den Hoorn – groot belang had bij deze indijking, spreekt voor zich. Toch nam Feldwerd minder dan de helft van de nieuwe dijk voor zijn rekening. Het grootste deel kwam ten laste van de Wittewierumers en Zijldijksters. Dat heeft te maken met de grote betekenis die de nieuwe dijk ook voor hen had. Door het leggen ervan werden zij verlost van het onderhoud van de zuidelijke ‘opdijk’ tussen de Olddijk en de Zijldijk, die in het stuk van 1453 ‘de Arm’ heet en als *quade dijck* wordt aangemerkt. Bovendien waren ze netto gezien goed af: in plaats van 1650 meter dijk hoefden ze nu nog maar 900 meter dijk te onderhouden. Ook de onder Hunsingo ressorterende Oosternielandsters, van wie we mogen aannemen dat zij belast waren met het onderhoud van het ten noorden van de Oosterniezijl gelegen verlengde van de Zijldijk, hadden voordeel bij dit project. Zij komen echter in het stuk niet voor.

Tussen de bomen de meest westelijke boerderij van Den Hoorn (Den Hoornsterweg 2)

De foto is genomen vanaf de Oosternielandster-weg.

Het reliëf verraadt de loop van een afgedamde bedding.

De teksten over de indijking van Den Hoorn laten ons niet alleen in het ongewisse ten aanzien van de rol van de Oosternielandsters, er zijn ook andere – meer wezenlijke – dingen die er niet in staan. Zo komen we niet te weten wat er gebeurde met het Hunsingoër en Fivelgoër water dat vroeger door de Oosterniezijl werd geloosd, en worden we ook niet geïnformeerd over de manier waarop het nieuw ingedijkte land zelf zijn overtollige water kwijtraakte.
Op het eerste gezicht lijkt het misschien vreemd dat de besproken teksten hierover zwijgen en dat ze ons ook niets meedelen over de wijdere context van de ingreep. Toch is dat wel begrijpelijk. De opstellers van deze teksten hadden daarmee een beperkt doel. Er was sprake van een meningsverschil over het aandeel dat elk van de participanten in de nieuwe dijk had; dat concrete twistpunt was uit de wereld geholpen en de details van de getroffen regeling moesten worden vastgelegd om te voorkomen dat er later opnieuw misverstanden zouden

kunnen ontstaan. De overwegingen en besluitvorming die aan de basis lagen van de afsluiting van de Oosterniezijl deden er in dit geval niet toe. Op de vérstrekkende gevolgen van de indijking van Den Hoorn zal ik nader ingaan in *Zwerven door Fivelgo* 7. Hier kan ik er al wel op wijzen dat het besluit tot het 'binnendijken' van de Oosterniezijl natuurlijk niet uit de lucht is komen vallen. Alle betrokkenen waren bekend met het probleem van de opslibbing en ze moeten al lang vóór 1453 geweten hebben dat er een moment zou komen dat de zijl zou ophouden te functioneren. Dat betekent dat er ook al langer nagedacht zal zijn over de mogelijke alternatieven.

2.2.9 Pendingen

Uit de stukken over het binnendijken van de Oosterniezijl valt niet op te maken wat er gebeurde met het water uit het ingedijkte gebied, waarvan het overgrote deel onder Hunsingo viel. Siemens vermoedt dat de bedijkte Hoornster landen aanvankelijk rechtstreeks naar zee hebben afgewaterd.[216] Dit veronderstelt dat men een afsluitbare pomp heeft gelegd in de nieuwe zeedijk van 1453. Dat lijkt me niet erg waarschijnlijk, zeker niet voor de eerste jaren na het leggen van de dijk. Je kunt je voor die eerste periode gemakkelijker voorstellen dat het water uit de nieuwe polder gewoon via het zijlgat van de Oosterniezijl naar het westen stroomde en dat men later, toen deze opening werd gedempt, deze uitwatering heeft vervangen door een pomp of duiker. Zoiets lijkt ook Kooper te vermoeden. Deze schrijft dat de Hoornster landen mogelijk met het Hunsingoër deel van het voormalige Oosterniezijlvest naar het westen afwaterden en dus via de Winsumerzijl en Schaphalsterzijl op de benedenloop van de Hunze loosden.[217] Dat zou – mogen we aannemen – dan ook gelden voor 'de Oert', de aan Wittewierum (het Zandtstervoorwerk) toebehorende strook ten zuiden van de voormalige buitenriet van de Oosterniezijl. Aangezien Den Hoorn pas in 1556-1557 officieel in het Slochterzijlvest is ingelaten, zou deze situatie bijna 100 jaar hebben bestaan.

Anders dan Kooper denk ik dat Den Hoorn al in 1464 tot het Slochterzijlvest is toegetreden. De Hoornster landen worden in de inlatingsoorkonde van 9 juli 1464 weliswaar niet met name genoemd, maar we lezen daarin wel dat naast Westeremden, Garsthuizen en delen van Zeerijp en 't Zandt ook 'andere landen' worden ingelaten. Daarbij wordt aangetekend dat die landerijen van het Winsumerzijlvest zijn 'afgepend'.[218] Deze omschrijving kan heel goed op de Hoornsterlanden slaan. Dit wordt bevestigd door de schrijver-samensteller van het Wierumer Zijlboek, die meedeelt dat in het jaar 1464 *sijnt angenomen arven ende guederen gelegen in Fijwelingelande uut tho wateren tot Slochtra Delffzijl ende mede een luttel landes van Hunsijnger*.[219]

Dezelfde akte van 9 juli 1464 maakt duidelijk dat er toen al een waterscheiding ('pending') bestond tussen enerzijds de gebieden die in het Slochterzijlvest werden ingelaten, en anderzijds de voormalige noordelijke delen van het Oosterniezijlvest, die al eerder

---

216 Siemens (1954) 128.

217 Kooper (1939) 57, 155, 158.

218 GrA 708-435 reg.nr. 34 (1464). Zie het hoofdstuk 'Maarvliet'.

219 GrA 835-13b, 801. Zie ook de opgave van schouwbare objecten in de schepperij Westeremden (GrA 136-2416) en Siemens (1954) 128-129. Deze laat overigens na erop te wijzen dat Den Hoorn in Hunsingo ligt.

onderdeel van het Winsumerzijlvest waren geworden. Uit latere bronnen blijkt dat men het Maarvliet als waterscheiding, tevens grens tussen Hunsingo en Fivelgo, beschouwde. In de praktijk kwam het erop neer dat alle op het Maarvliet uitkomende sloten waren afgedamd en dat alle aangelanden verplicht waren deze pendammen te onderhouden. Een groot deel van het Maarvliet speelde daardoor geen rol meer in de afwatering.[220]

Dit geldt echter niet voor het tussen boerderij de Kooiplaats en de Oosterniezijl gelegen stuk van het Maarvliet, dat in wezen een overblijfsel is van de oude Fivel. In *Zwerven door Fivelgo* 5 heb ik deze kronkelende waterloop de fantasienaam 'Fivelmaar' gegeven. Dit was na de bedijking van Den Hoorn in 1453 de enige watergang waarlangs het water van Den Hoorn en het land ten westen van Zijldijk weg kon. Het water ervan stroomde via het Oude Maar (ook een deel van de oude Fivelbedding) naar het zuiden. Alleen aan de noordzijde (de Hunsingoër kant) waren de op het 'Fivelmaar' uitkomende sloten afgedamd. Het Fivelmaar hoorde dus bij het watergangenstelsel van dat deel van het Oosterniezijlvest dat in 1464 in het Slochterzijlvest is ingelaten. Aangezien de watersystemen van het Winsumerzijlvest en dat van de Drie Delfzijlen zorgvuldig van elkaar moesten worden gescheiden, moet er ook in het Maarvliet zelf een dam zijn gelegd, en wel op de plek waar deze watergang in het Fivelmaar uitkwam. Op die plek of vlak daarbij, c. 250 meter ten zuiden van de Kooiplaats, zou in de 13e eeuw korte tijd een zijl kunnen hebben gelegen.[221]

Mr. Diderik Frederik Johan van Halsema (1736-1784)

(GrA 1783-15321)

Foto door P.B. Kramer, naar een pasteltekening in het Groninger Museum.

De jurist en rechtshistoricus Van Halsema verzamelde oude rechtshandschriften en publiceerde onder meer een *Oordeelkundige verhandeling over den staat en regeringsvorm der Ommelanden tusschen den Eems en de Lauwers van derzelver allereerste en vroegste opkomst tot op den tegenwoordigen tijd*. (1778).

Zo'n dam ontbreekt op de schematische plattegrond die Cornellis Oudman, schepper van Westeremden, en de jurist en historicus D.F.J. van Halsema in 1783 van de schepperij Westeremden maakten.[222] Als we hun weergave van de situatie mogen geloven, was het

220 Zie GrA 136-2416 (schouwbare objecten in de schepperij Westeremden; 26 januari 1756): 'Het Maar ofte Maarvliet [...] is geene wateringe, maar eerder een hoogte en swette, scheidende niet alleenig het Hunsingo en Fivelingo Quartier, maar ook het water, na de zijlen der respective schepperien uitwaterende'. Zie ook GrA 136-2480 (schepperij Overmaringe, 7 juli 1756).

221 GPS 53.389490, 6.738443. Zie *Zwerven door Fivelgo* 5, 35-36.

222 GrA 817-1102.

hele Maarvliet een open, tot de schepperij Westeremden behorende watergang. Dammen daarin zijn niet aangegeven, ofschoon in het verslag van de *Besoignes der heeren gecommitteerden van het Fivelingo quartier over het schouwbare* van 2 juli 1790 te lezen staat dat het Maarvliet geen maar of afwatering is, maar *een schouwbare pendinge, liggende tusschen Hunsingo en Fivelingo quartier, de scheijdinge makende, die overal vol dammen sit*.[223] Ik neem aan dat er in de 15e eeuw nog geen dammen in het Maarvliet hebben gelegen, ook niet op de zojuist genoemde plek bij de Kooiplaats. Als deze aanname juist is, moet het water van de beide zijlvesten op een andere manier van elkaar zijn gescheiden.

Uitsnede uit de kaart van de schepperij Westeremden door Oudman en Van Halsema (1783)

Voor dit plaatje is niet de originele kaart gebruikt (GrA 817-1102), maar een nauwkeurige kopie die wat duidelijker is (GrA 817-1103).

1 Het oostelijke uiteinde van het oorspronkelijke Maarvliet
2 Kooiplaats
3 Strook tussen de pendingen en de kerspelgrens Oldenzijl-Oosternieland
4 Battenweg
5 Oude Maar, restant van de oude Fivel; op sommige kaarten ook Dijksloot of Maarvliet genoemd
6 Honderd
7 Restant van de oude Fivel, later ook Maarvliet genoemd ('Fivelmaar')
8 Plaats van de voormalige Oosterniezijl.
9 Plaats van de pomp waardoor het Hoornster water vanaf 1556-1557 naar het zuiden stroomde

Rechtsboven op dit schematische kaartje zien we het in 1453 ingedijkte land van Den Hoorn (de 'Hoornstereed'), de eerste van de 10 zijl-eden die samen de Schepperij Westeremden vormden.

223 GrA 136-2416 (nr. 7).

Met een groene lijn is de rij stippels gemarkeerd waarmee op de kaart de pendingen zijn aangegeven die het Winsumerzijlvest scheidden van de Drie Delfzijlen; de rode lijn geeft de kerspelgrens aan tussen Oldenzijl en Oosternieland en die tussen Garsthuizen en 't Zandt.

Bij de Kooiplaats ontbreken de pendingen langs het Fivelmaar. De strook land tussen de groene en de rode lijn lag in Hunsingo, maar hoorde volgens dit kaartje in waterstaatkundige zin bij het Slochterzijlvest.

De kaart van Oudman en Van Halsema laat zien hoe dat is gebeurd. Daarop zijn met stippels de 'pendingen' aangegeven die moesten verhinderen dat water vanuit het Winsumerzijlvest in het Zijlvest der Drie Delfzijlen kon komen. Deze pendingen liggen, te rekenen vanaf de Delleweg bij Huizinge, overal direct ten noorden van het Maarvliet, behalve in de omgeving van de Kooiplaats. Ten westen van die boerderij knikt de rij stippels naar het noorden en loopt door tot de Battenweg. De stippels langs het Fivelmaar beginnen weer een eindje verderop, voorbij de kerspelgrens tussen Oldenzijl en Oosternieland. Dit moet betekenen dat er inderdaad geen dam in het Maarvliet is gelegd en dat de waterlopen die vanuit het westen in het Fivelmaar uitkwamen, bij de Kooiplaats zijn afgedamd. Tot die sloten moet ook het voormalige oostelijke einde van het Startenhuistermaar hebben behoord.

Doordat de rij stippels bij Oudman en Van Halsema ten westen van de Kooiplaats ligt, moet de tussen de pendammen en het Fivelmaar gelegen strook land, die ongeveer 22 ha groot is en waarin behalve de Kooiplaats ook de Maarvliethoeve ligt, in waterstaatkundige zin onder het Slochterzijlvest hebben gevallen, ofschoon ze aan de Hunsingoër kant van de landschapsgrens lag. Deze landerijen hoorden dus bij de 'in Hunsingo gelegen landen' die in 1464 in het Slochterzijlvest werden ingelaten.[224]

Het is echter de vraag of Oudman en Van Halsema de pendingen correct op hun (schematische) kaart hebben ingetekend. Tegen hun voorstelling van zaken pleit dat de eigenaar van de Kooiplaats te boek stond als ingelande van de schepperij Overmaringe van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest.[225] Dit doet op zijn minst vermoeden dat de pendingen niet ten westen, maar ten oosten van de Kooiplaats (en de Maarvliethoeve) hebben gelegen. Deze variant is, gelet op het beeld dat we op de kadastrale minuut van 1832 zien, aannemelijker dan de eerstgenoemde. Waarschijnlijk heeft de waterscheiding tussen de schepperijen Zandeweer en Westeremden ten oosten van de twee boerderijen gelopen en liep ze door tot aan de plaats waar het in de 13e eeuw gegraven verbindingskanaaltje vanuit het Meedstermaar in het Fivelmaar uitkwam. Ook het kanaaltje zelf zal bij de 'afpending' van de twee betrokken waterstaatsorganisaties zijn afgedamd. Dit is ook de situatie zoals Siemens haar heeft getekend.[226] Ik neem aan dat hij zich heeft gebaseerd op gegevens uit de archieven, maar heb dit niet gecontroleerd. Mogelijk hebben Oudman en Van Halsema zich bij het tekenen van de pendingen ten westen van de

224 Zie ook Siemens (1954) 132.

225 In 1756 is Aijbe Jacobs eigenaar van *de plaatse te Oldenzijl bij de Kooij* (GrA 136-2480). Aijbe Jacobs op de Kooiplaats blijkt verantwoordelijk voor 4 hele en 2 halve pendammen. Verder moet hij, samen met zijn buren, een pomp door een weg onderhouden. Waarschijnlijk gaat het om een duiker onder de Dijkumerweg.

226 GrA 817-1891-55; deze kaart is veel preciezer dan die bij Siemens (1955) tussen pp. 20 en 21 en de kaarten 3 en 4 bij Siemens (1974).

Kooiplaats laten leiden door sporen van het tracé van de oude dijk die daar wellicht in de eerste helft van de 13e eeuw is aangelegd bij de inpoldering van 'Oost-Oldenzijl'.[227]

Het Fivelmaar (de oude Fivelbedding vanaf Honderd via de Kooiplaats naar de Oosterniezijl) komt niet voor in de lijsten van schouwbare objecten: noch in die van de schepperij Zandeweer, noch in die van de schepperij Westeremden. Daaruit kunnen we opmaken dat die watergang in de 18e eeuw hooguit van lokaal belang was. Halverwege die eeuw was er ook nauwelijks gevaar meer dat water vanuit het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest via de in het Fivelmaar uitkomende sloten naar het gebied van de Drie Delfzijlen zou kunnen stromen. De met het onderhoud van een tiental pendingen onder Oosternieland belaste landeigenaren verklaarden in 1754 dat hun landerijen zo hoog lagen, dat ze zelf belang hadden bij de pendammen, aangezien deze verhinderden dat hun sloten droogliepen. De pendingen waren ook nooit, aldus de landeigenaren, geschouwd door de schepper van Zandeweer.[228]

De waterscheiding ('pendingen') tussen De Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest bij de Kooiplaats

De twee in de tekst besproken varianten, ingetekend in de kadastrale minuut van 1832

De variant van Oudman en Van Halsema van 1783 is aangegeven met een groene lijn, die van Siemens met een donkerrode lijn.

Het onder Hunsingo vallende land is verticaal gearceerd, de Fivelgoër landen hebben een horizontale arcering.

1 Dijkumerweg
2 Meedstermaar
3 Battenweg
4 Startenhuizermaar
5 Maarvliet (voert geen water meer; is slechts landscheiding tussen Hunsingo en Fivelgo)
6 Oude Fivel, later Maarvliet of Oude Maar genoemd
7 Oude Fivel, ook Maarvliet genoemd ('Fivelmaar')
8 Honderdsterweg
9 Leije of Leijetocht
10 Plaats van de voormalige Hogerzijl
11 Pomp waarlangs het water van de Hoornster landen na 1556 het zijlvest der Drie Delfzijlen binnenkwam.

227 Zie *Zwerven door Fivelgo* 5, 33-37, 41.
228 GrA 136-2487 (Deductie, opgesteld door schepper Alberda en becommentarieerd door belanghebbenden, 17 december 1754, p. 19).

Het 'Fivelmaar' of Kromme Maarvliet

De foto is naar het noorden genomen vanaf de plaats waar het in de 13e eeuw vanuit het Meedstermaar gegraven verbindingskanaaltje in de Fivel uitkwam. Hier bevond zich ook de kerspelgrens tussen Oosternieland en Oldenzijl.

Na de opheffing van het Oosterniezijlvest viel het Fivelmaar onder het zijlvest der Drie Delfzijlen. Het ten noordzijde van het Fivelmaar gelegen land (links op de foto) werd toen onderdeel van het Winsumerzijlvest. Vanaf dit punt tot aan Oosternieland moesten de op het maar uitkomende sloten worden 'afgepend'. Ook het verbindingskanaaltje zelf is bij deze gelegenheid afgesloten.

De voorgaande alinea's waren nodig om na te gaan of Kooper het bij het rechte eind had met zijn veronderstelling dat het c. 3 km lange kronkelende stukje oude Fivelbedding tussen de Oosterniezijl en de voormalige monding van het Maarvliet ten zuiden van de Kooiplaats (op het kaartje aangegeven met nr. 7) na 1453 de afwatering van Den Hoorn kan hebben verzorgd en dat dit water via de Winsumerzijl op zee werd geloosd.

Het antwoord is ja en nee. Ja, want het water van Den Hoorn kon inderdaad naar het westen stromen, maar ook nee: doordat het watersysteem van het Winsumerzijlvest was 'afgepend' van dat van de Drie Delfzijlen, kon het de Winsumerzijl niet bereiken. Zoals gezegd liep het Hoornster water via het 'Fivelmaar' en het Oude Maar (resp. nr. 7 en nr. 6 op het kaartje) naar het zuiden, om dan samen met dat van Garsthuizen en Zeerijp via het Eenumermaar en het Oosterwijtwerdermaar naar het Damsterdiep te stromen.

Deze situatie heeft een kleine eeuw bestaan. In 1556 kwam er een eind aan. Het is niet zeker wat de reden voor de verandering is geweest, maar we kunnen er ons wel een voorstelling van maken. Het land ten westen van de Oosterniezijl moet door zijn lage ligging erg nat geweest zijn en een mogelijkheid om het goed te ontwateren was er niet. Het kan dus zijn dat vooral protesten van anderen de monniken van Feldwerd gedwongen hebben een alternatieve uitwatering te vinden of te maken.

2.2.10 Een nieuwe waterlossing voor Den Hoorn

Hoe dit ook zij, in 1556 is een nieuwe regeling getroffen voor de afwatering van Den Hoorn. De akte die daarover op 5 juli 1557 werd opgemaakt schept duidelijkheid in de zaak: de Hoornster landerijen werden bij deze gelegenheid ingelaten in het Slochterzijlvest.[229] Het ging hierbij niet om alle bij het voorwerk Den Hoorn behorende landerijen,[230] maar alleen om die welke in 1453 waren bedijkt. De rest van de Hoornster landen, die aan de noordzijde begrensd werden door de uitbundig kronkelende Oude Riet, lag buitendijks en heeft op Koopers zijlvesterkaart (kaart X) de oranje kleur gekregen waarmee deze auteur de in de loop van de 17e eeuw bekade landen heeft aangegeven. Deze uiterdijk zou pas na de Kerstvloed van 1717 worden bedijkt.

Kooper maakt wel melding van de akte van 1557, maar bespreekt haar inhoud niet. We lezen in deze tekst dat de scheppers van het Slochterzijlvest op 28 mei 1556 met de abt van Feldwerd overeengekomen waren welk bedrag de laatste aan het zijlvest zou betalen als dank voor het feit dat Den Hoorn via de Delfzijlen mocht lozen. Daarover was veel onenigheid geweest. De voorzitter van de organisatie van de Drie Delfzijlen, abt Gerardus Zwollis van Wittewierum, was, samen met vertegenwoordigers van het Scharmerzijlvest, Dorpsterzijlvest en Slochterzijlvest, in 1556 naar Den Hoorn gekomen om de situatie in ogenschouw te nemen. Samen hadden ze toen de plaats bepaald waar het Hoornster water mocht worden aangesloten op het systeem van de Drie Delfzijlen en hoe groot de opening mocht zijn waardoor het mocht binnenkomen. Bij deze gelegenheid was vastgesteld dat de wijdte van de pomp nooit groter zou mogen zijn dan 1 holtvoet (bijna 30 cm) in het vierkant en dat het water geleid moest worden naar de wiel bij *Duerdt Egghens hues*. Abt Goswinus van Feldwerd had de gestelde voorwaarden voor zich en zijn convent geaccepteerd. Aangezien – zo gaat de tekst van de inlatingsakte van 1557 verder – de Slochterzijl onderhouden moet worden van de minst vruchtbare en 'geringste' landen, hebben de zijlvesten van de Dorpster- en Scharmerzijl ermee ingestemd dat het voor de Hoornster landen te betalen schot voor eeuwig ten goede zou komen aan de Slochterzijl, en dat de hoogte van de te betalen bijdragen berekend zou worden op basis van 110 grazen (48,8 ha). Het convent van Feldwerd moest drie keer per jaar van zijn dankbaarheid blijk geven door bij vergaderingen van het zijlvest op de Delfzijl het gelag te betalen – en daarnaast een eenmalig (?) bedrag van 120 emder gulden.[231]

Alvorens de vraag te bespreken op welke plaats het Hoornster water in het systeem van de Drie Delfzijlen werd binnengelaten, wil ik nog twee andere opmerkingen maken. De eerste betreft de passage waarin de reden wordt gegeven voor het besluit om de waterschapsbijdragen van Den Hoorn ten goede te laten komen aan de Slochterzijl. De landerijen die belast waren met de instandhouding van de *Slochter Delfszyll* waren – zo lezen we – in vergelijking met de landerijen van het Scharmer- en Dorpsterzijlvest, *die kranckeste, onvruchtberlykeste ende die weynichste oder minneste.* Deze formulering herinnert aan de passage waarin de schrijver-samensteller van het Wierumer Zijlboek een kleine eeuw tevoren de inlating beschreef van het zuidelijke deel van het voormalige Oosterniezijlvest in

229 GrA 708-436, reg.nr. 66.

230 In 1595 bedroeg de totale oppervlakte van de beide boerenplaatsen 289½ gras of 128,4 ha (GrA 1-2300 fol. 22v-23.)

231 Ik vraag me af of ik de passage over de betaling goed heb begrepen.

het Slochterzijlvest. Ook toen werd *Slochtra zijlvesten* als *de kranckste zijlveste* aangeduid.[232] Inderdaad bestaat het Slochterzijlvest grotendeels uit laaggelegen landen met een zandige, onvruchtbare bodem die vroeger bedekt was met veen. Uit een akte van 1412 weten we bovendien dat de Slochterzijl toen al vervallen was en niet meer functioneerde.[233]
Het tweede punt dat ik nog wil aanstippen is de mededeling dat de ingelaten Hoornster landen voor 110 grazen 'te schot' liggen. Deze formulering wil niet zeggen dat de oppervlakte van het ingelaten land precies 110 grazen groot was. Wanneer we de oppervlakte daarvan op de kaart nameten, blijkt die ook niet 48,8 ha te zijn (het moderne equivalent van 110 grazen), maar c. 60 ha. Ook in het geval van de Zandtster landerijen hebben we gezien dat de oppervlakten die we in de bronnen tegenkomen, niet altijd passen bij wat we op de kaart meten. Bij de schotplichtige landen komt dat vooral doordat alleen de bruikbare landerijen meetelden en we de 'tarra' buiten beschouwing moeten laten. Als zodanig gelden heemsteden, erven, verkeersruimte, water en onland. In het geval van Den Hoorn betekent de vermelding van 110 grazen dus niet dat het ingelaten land echt 110 grazen groot was, maar alleen dat de abt van Feldwerd vanwege het voorwerk Den Hoorn bij omslagen 'schot' moest geven voor 110 grazen land. Daarnaast ging men bij de inlating van landerijen soms creatief om met het aantal grazen waarvoor schot moest worden betaald.[234]

De akte van 1557 deelt mee dat het Hoornster water via een pomp *in den weell by Duerdt Egghens hues* moest worden geleid. De verleiding is groot om hierin weer 'Duurts huis' te zien, dat ook in de akte van 1453 voorkomt. Die verleiding is des te groter doordat zich achter het perceel Tilweg 24 nog altijd een kolk of wiel bevindt. Daarbij moeten we ons natuurlijk wel afvragen of 'Duurts huis' van 1453 in 1557 nog steeds 'Duurts huis' heette. Bovendien kan – voor zover ik heb kunnen nagaan – de kolk bij Tilweg 24 nooit in verbinding hebben gestaan met het watersysteem van het Slochterzijlvest.

In de tweede helft van de 18e eeuw is vastgesteld welke objecten onder de schouw van de schepperijen vielen. Uit de registers van de schepperij Westeremden valt op te maken waar zich destijds de plek bevond waar het Hoornster water binnenkwam. Het ging om een pomp of duiker onder de oude Zijldijk (nu Fivelweg geheten) even ten noorden van de plaats van Jacob Gijses.[235] Op deze plaats staat nu de boerderij Fivelweg 1. Mogelijk stond hier in 1557 het huis van Duerdt Egghens. Het kan echter ook zijn dat Duerdt Egghens' huis aan de westzijde van de weg heeft gestaan, tegenover dat van Jacob Gijses.[236] Bij beide huizen ontbreekt een kolk of wiel; zelfs op oude kaarten is daarvan geen spoor te bekennen. Toch lijkt het me zo goed als zeker dat we hier de plaats hebben die in de akte van 1557 is bedoeld. Het Hoornster water ging door de duiker naar de westzijde van de weg, waar het uitkwam in de watergang die vanaf de Groote Ark langs de weg naar het zuiden liep en via een pomp bij het Zandtstervoorwerk in het Zandtstermaar uitkwam. Dit was de hoofdwatergang van de Zandtster hamrikken die al sinds 1444 hun water via het systeem van het Dorpsterzijlvest naar het Damsterdiep en de Eems mochten afvoeren.

---

232 GrA 835-13b, 801.

233 GrA 724-47 reg.nr. 1.

234 Zie daarvoor *Landschap lezen* 6.

235 GrA 136-2416, inventarisatie en vaststelling van de schouwbare objecten in de Schepperij Westeremden van het Slochterzijlvest. In de notitie van 15 december 1754 wordt onder nr. 32 melding gemaakt van 'een pompe […] waardoor het Hoornstereedt zijn uitwatering heeft'.

236 De boerderij ter plaatse bestaat niet meer. Nu zijn er twee bedrijfspanden, Fivelweg 2A en 2B.

Op het volgende kaartje zien we hoe Den Hoorn als een vreemd aanhangsel aan het noordelijke deel van het Slochterzijlvest vastzit.

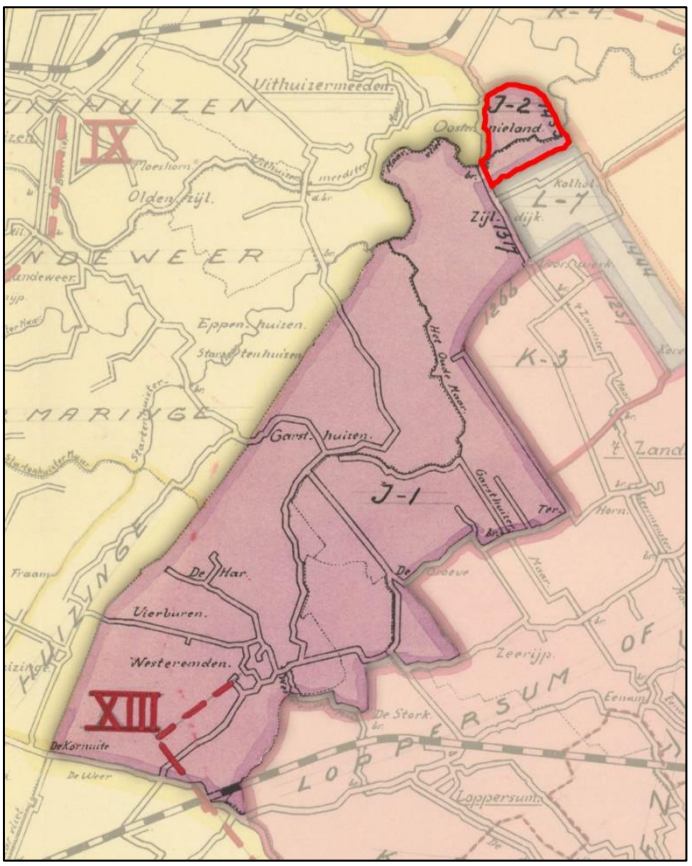

Het noordelijke deel van het Slochterzijlvest op de Zijlvesterkaart van Kooper (Kaart X)

Den Hoorn (J-2) is rood omlijnd.

Twee vergelijkbare polders: Den Hoorn en het Esser Nieuwland

In 1556-1557 is het in Hunsingo gelegen voorwerk Den Hoorn in het Fivelgoër zijlvest van de Drie Delfzijlen ingelaten. Op zich was dat niets nieuws, want Den Hoorn waterde waarschijnlijk al sinds 1464 via de watergangen en de zijlen van de Drie Delfzijlen uit in de Eems. Nieuw was alleen de route waarlangs het water van Den Hoorn het zijlvest binnenkwam. Bovendien – zo lijkt het – had Den Hoorn nooit waterschapslasten betaald en heeft men dat in 1556 geregeld.

Dit lijkt wel wat op de inlating van het ook buiten Fivelgo (want in het Gorecht) gelegen Esser Nieuwland in 1548. Ook die ten westen van de Hunze gelegen polder had al langer – maar min of meer illegaal – via het Scharmerzijlvest en de Delfzijlen afgewaterd, maar werd pas in 1548 officieel ingelaten.[237] Toen werd ook de bijdrage vastgesteld die door het convent van Essen moest worden betaald.

Er zijn nog meer overeenkomsten tussen de inlatingen van Den Hoorn en het Esser Nieuwland die – ook opvallend – binnen een tijdsbestek van 8 jaar hun beslag kregen.

In beide gevallen ging het om relatief kleine, tot het grondbezit van geestelijke instellingen behorende polders die in het nauw waren gekomen doordat hun traditionele waterlossing niet meer werkte. In het geval van Den Hoorn ging het om de afwatering via de oude Fivelbedding, bij het Esser Nieuwland om lozing via de Hunze.

De organisatie van de Drie Delfzijlen werd in beide gevallen door veelal dezelfde personen vertegenwoordigd.

Ook de voorwaarden waarop de inlating plaatsvond lijken op elkaar: er werd slechts een kleine opening toegestaan,[238] in beide gevallen heet het dat de begunstigde conventen hun 'dankbaarheid' voor de genoten weldaad zullen betuigen. Zelfs het aantal grazen waarvoor de ingelaten landerijen schot zouden moeten geven, komt in in beide gevallen niet overeen met de werkelijkheid.

Zie hiervoor *Landschap lezen* 6.

[237] GrA 708-75 reg.nr. 62 (28 juni 1548).

[238] Essen mocht een opening van een halve holtvoet hebben, die van Den Hoorn mocht maximaal 1 holtvoet wijd zijn.

3 *Eigen reconstructie*

Ik was eerst van plan om behalve de producten van Bos en Kooper ook de door Knottnerus gemaakte kaart uitvoerig te bespreken. In de loop van het werk ben ik van gedachten veranderd. Ik laat het bij de twee eerst genoemde auteurs, die niet alleen kaarten hebben geproduceerd, maar daarop ook uitvoerige toelichtingen hebben gepubliceerd.

Wat nu volgt is een serie kaartjes die de verschillende fasen in beeld brengen van de inpoldering van de Fivelboezem, zoals ik me die voorstel. In het commentaar daarbij zal ik aangeven op welke punten ze afwijken van die van Bos en Van Veen, Kooper en de niet uitvoerig besproken andere auteurs. Het betreft de kaarten van Roeleveld (1974), Ehbrecht (1974), de PPD (1985), Hacquebord en Hempenius (1990) en Knottnerus (2006, 2008, 2013).

Voor mijn kaartjes heb ik de PPD-kaart van 1985 als ondergrond gebruikt.

c. 1200

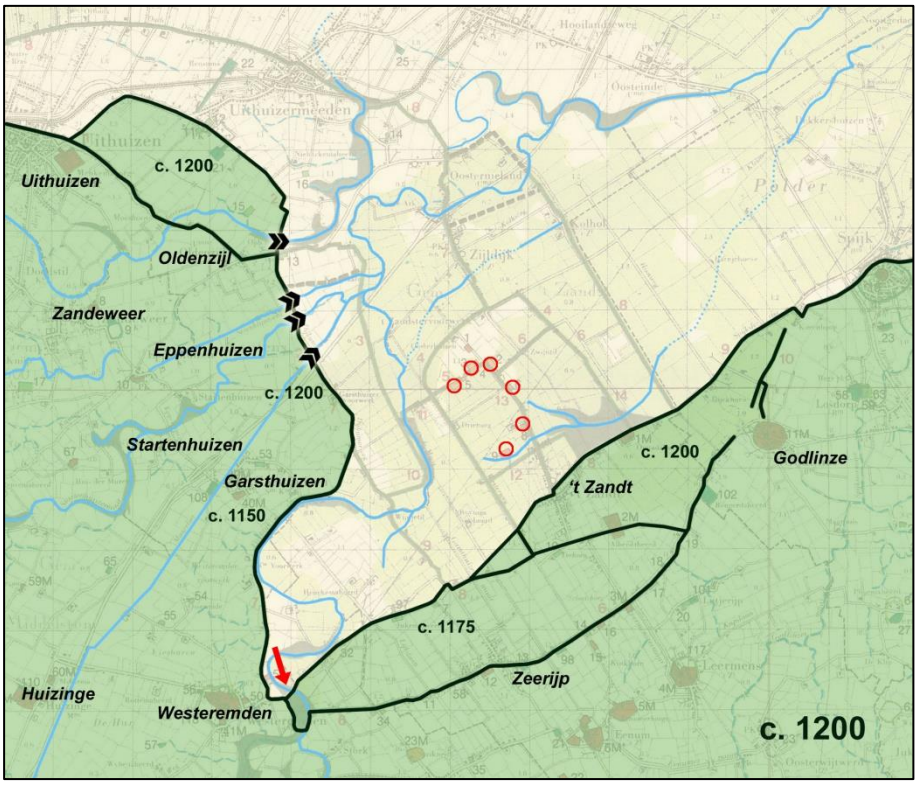

De situatie omstreeks het jaar 1200

Met een groene kleur is het omstreeks 1200 reeds bedijkte land aangegeven.
De rode rondjes symboliseren de 'pollen' op de hoge kwelder ten noorden van 't Zandt. Volgens Bos en Van Veen zijn er ooit 27 van deze vluchtheuvels geweest.

Het pijltje wijst de plek aan waar (vermoedelijk in de tweede helft van de 12e eeuw) de Fivel is afgedamd.

Ten zuiden van de Oldenzijl, op de plekken waar de uit c. 1200 daterende 'Dijkumerdijk' de Steenklipstocht, het Startenhuistermaar en het Maarvliet kruist, hebben ook zijltjes of afsluitbare pompen of duikers gelegen. De ligging daarvan is aangegeven.

Voor wat betreft de dijk ter linkerzijde van de Fivelboezem sluit ik me aan bij Knottnerus. Ook mijn dateringen komen overeen met die van hem. Op hun kaarten hebben Ehbrecht (1974) en Knottnerus de situatie bij Oldenzijl enigszins anders weergegeven. Ik heb hier de PPD-kaart (1985) gevolgd. Het door velen gekopieerde kaartje van Hacquebord en Hempenius uit 1990 gaat terug op dat van Roeleveld uit 1974 en is voor mijn doel te weinig gedetailleerd.

Met betrekking tot de loop van de dijken ter rechterzijde van de Fivelboezem combineer ik de kaartjes van de PPD en Knottnerus. De weergave van Knottnerus komt (ongeveer) overeen met die van Roeleveld (1974), die Kooper navolgt en zelf weer gevolgd is door Hacquebord en Hempenius (1990) en (vereenvoudigd) door Ehbrecht (1974).

Mijn datering van de bedijking ten noorden van Zeerijp wijkt een beetje af van die van Knottnerus. Hij heeft c. 1200, terwijl deze naar mijn idee wat ouder zou kunnen zijn. Dat heeft te maken met mijn vermoeden dat de afsluiting van de Fivel bij Westeremden in de tweede helft van de 12^{e} eeuw moet worden gedateerd. De dam in de rivier zal onderdeel zijn geweest van de bedijking van de ten noorden van Zeerijp gelegen kwelder.

Ten noordoosten van 't Zandt zijn de Korreltocht en Omteda Tja zichtbaar gemaakt als bovenloop van de Kleine Tjariet.

c. 1225

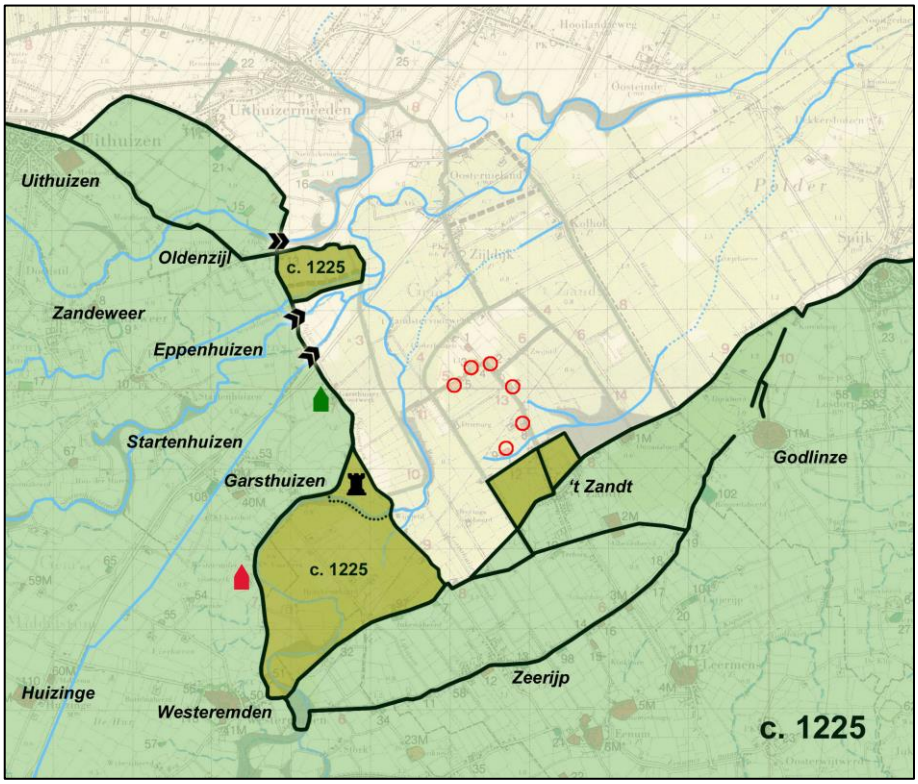

Omstreeks het jaar 1225

Het rode huisje stelt de in 1218 of 1219 gestichte uithof voor van het klooster Bloemhof te Wittewierum, die bekend staat als het Westeremdervoorwerk.[239]
Het groene huisje is het Garsthuizervoorwerk dat eigendom was van het benedictijnenklooster Feldwerd of Oldenklooster bij den Dam.

Het torentje bij Garsthuizen markeert de locatie van de borg Dijkum, die mogelijk al uit de 12e eeuw dateert.

Ten noordoosten van Westeremden zijn de polders 'De Zeem' en de Groeve' bedijkt, mogelijk op initiatief van het Westeremdervoorwerk. Daartoe is vanaf de Ypemaheerd (Dijkumerweg 9) een dijk in zuidoostelijke richting gelegd die bij de Wijnjetil de oude Fivelbedding kruiste en bij boerderij 'De Diek'n' een andere priel. Knottnerus heeft op deze plek een zijl getekend. Ik kan moeilijk geloven dat hier een belangrijk lozingspunt is geweest. Nog voordat de dijk is gelegd waarop nu de Dijkumerweg ligt, moet ten zuidwesten van Dijkum een dam in de Fivel zijn gelegd. Daarop wijst het bestaan van een hoogtesprong op deze plek.

Ten oosten van Oldenzijl is het stuk kwelder bedijkt tussen het Meedstermaar in het noorden en het Startenhuistermaar in het zuiden. Op de oostelijke polderdijk is later de boerderij 'de Kooiplaats' gebouwd. Deze polder, het oostelijke deel van het kerspel Oldenzijl en daarom door mij 'Oost-Oldenzijl' genoemd, zou in de eerste helft van de 13e eeuw bedijkt kunnen zijn.
In verband met de aanleg van deze polder is de in de 'Dijkumerdijk' gelegen Steenklipszijl verdwenen; sindsdien werd het water van de Steenklipstocht via de in dezelfde dijk gelegen Startenhuisterzijl geloosd.

Bij 't Zandt zijn, in navolging van de PPD-kaart, ter weerszijden van de Zandtster hoofdstraat, twee kleine polders getekend. Deze twee polders noem ik samen 'Zandtster dorpspolder'.[240] Een datering daarvoor kan ik niet geven, maar veronderstel dat ze in het begin van de 13e eeuw zijn ontstaan. Deze bedijking staat ook op de kaarten van Roeleveld (1974) en Hacquebord en Hempenius (1990). Volgens Knottnerus maakte de westelijke polder deel uit van een veel groter gebied, dat vóór 1249 zou zijn bedijkt.

c. 1275

Net zoals Otto Knottnerus heb ik bij Uithuizermeeden een grote polder getekend en deze op c. 1250 gedateerd. Door de aanleg van deze polderdijk is de bedding van het naar het noorden kronkelende Meedstermaar afgesloten. Op de plek waar het Meedstermaar en de voormalige Fivel elkaar het dichtst naderden – tussen beide waterlopen ligt het tracé van de Battenweg – is een kort verbindingskanaaltje gegraven. Daardoor kon het water van het Meedstermaar naar dat deel van de oude bedding van de Fivel stromen, dat ik 'Fivelmaar' noem. Het pijltje wijst de plaats aan waar het ruim 160 meter lange kanaaltje heeft gelegen.

---

239 Van 1909 tot 1952 stond dit voorwerk op de topografische kaarten aangegeven als het Groote Gars(t)huizervoorwerk.

240 Zie hierboven, pp. 50-51.

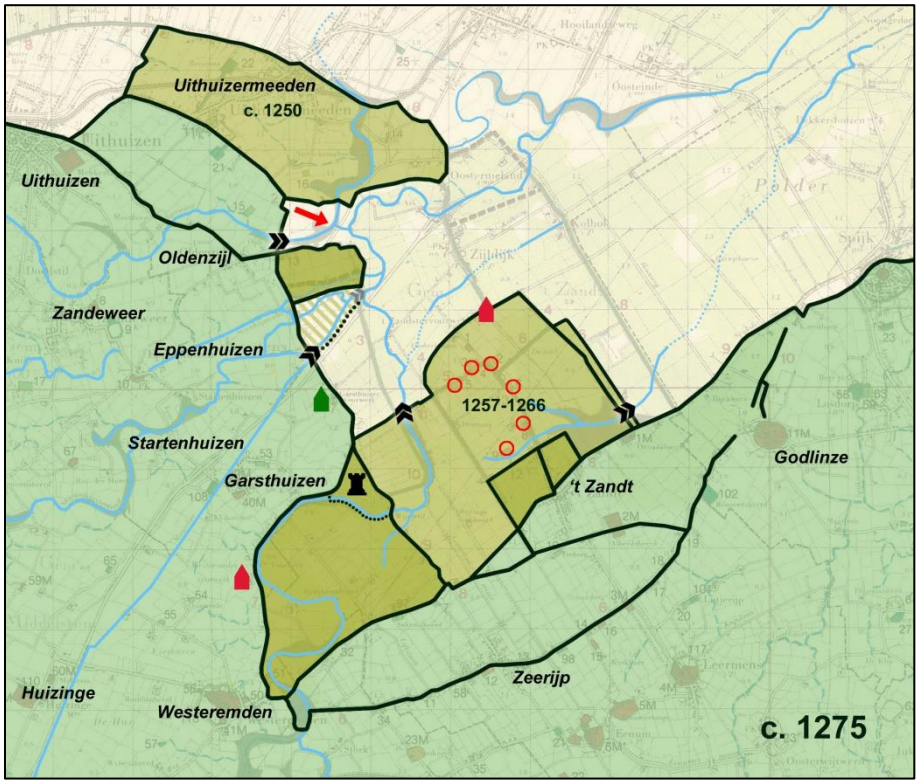

Omstreeks 1275

De Oude Riet ten oosten van de nieuwe polder van Uithuizermeeden is het overblijfsel van een andere zijtak van het Meedstermaar.

Ten zuiden van de polder 'Oost-Oldenzijl' is een driehoekig stuk kwelderland bedijkt. Ik noem deze polder 'Oost-Wilkema'. Ik veronderstel dat deze is aangelegd nadat een stormvloed de Startenhuisterzijl en Wilkemazijl had verwoest. In verband met de aanleg van deze polder zijn op de plaats van de Startenhuisterzijl en Wilkemazijl pompen gelegd. Het water van het Startenhuistermaar is bij 'Eendnest' naar het Maarvliet geleid. De polder 'Oost-Wilkema' wordt aan de zuidzijde begrensd door een dijk of kade die langs het Maarvliet naar het noordoosten loopt. Op de hoogtekaart zien we daar een relatief hoge rug. Ten zuiden van de plek waar later de boerderij 'de Kooiplaats' staat, heeft vermoedelijk een zijl gelegen (de 'Kooiplaatszijl') via welke het Maarvliet op de onbedijkte kwelder loosde. Vanuit het zuiden stroomde naar deze plek ook het water van het Oude Maar. Het lijkt erop dat de Kooiplaatszijl slechts kort heeft bestaan en dat toen een tweede Wilkemazijl in de Dijkumerdijk is gebouwd. Aangezien de zuidelijke dijk van Oost-Wilkema en de Kooiplaatszijl waarschijnlijk slechts korte tijd hebben bestaan, is de polder aangegeven met een arcering; de dijk is gestippeld en de zijl is grijs gekleurd.

Op de hoge kwelder ten noorden van 't Zandt, even ten zuiden van een zijtak van de Fivel die de Leije wordt genoemd, hebben de monniken van Wittewierum een uithof gesticht: het Zandstervoorwerk. Dit voorwerk is hier aangegeven met een rood huisje. Het staat aan de noordkant van een groot gebied dat halverwege de 13e eeuw is ingepolderd. De meeste onderzoekers onderscheiden binnen deze grote polder verschillende deelgebieden. Daarbij gaat men ervan uit dat er dijken hebben gelegen waar nu de Westerweg, de Zandtster Hoofdweg, de Zijldijksterweg en de voormalige Polleweg lopen. Bovendien wordt nog een dwarsdijk verondersteld tussen boerderij 'De Wiel' en de Oosterhuizerweg. We vinden deze

indeling op de kaarten van Roeleveld (1974), de PPD (1985) en Hacquebord en Hempenius (1990). Een iets andere variant treffen we aan bij Knottnerus. De aanwijzingen waarop deze auteurs zich baseren lijken mij niet duidelijk genoeg om deze dijken in te tekenen. Dit betekent overigens niet dat er op de genoemde plaatsen geen lage kadijken kunnen hebben gelegen die ook als weg dienden.

Ik ga ervan uit dat in 1257 een groot gebied is ingedijkt en dat toen ook tussen de kerspelgebieden van Garsthuizen en 't Zandt een dam is gelegd in de brede bedding van de Fivel. Aan de oostkant van deze dam bevindt zich boerderij 'De Wiel'. Menko vertelt dat een deel van de dijk in hetzelfde jaar 1257 door een stormvloed is verwoest, maar dat men hem vrijwel geheel heeft weten te repareren. In 1266 is opnieuw een dijk gelegd. Mogelijk gaat het daarbij om de aanleg van een nieuwe Korendijk, even ten oosten van de Korendijk van 1257 en om de verbetering van de al eerder opgeworpen dijken. Op grond van sporen op de bodemkaart staat wel vast dat in de dam bij 'De Wiel' een zijl heeft gelegen (de 'Wielenzijl').[241] Wellicht is dit de 'oostelijke zijl in Garsthuizen' waarvan we het bestaan op grond van de vermelding (in een akte uit 1323) van een 'westelijke zijl in Garsthuizen' mogen veronderstellen.[242]

Ter ontwatering van de ingepolderde Zandtster hamrikken is in de uit 1266 daterende (tweede) Korendijk een zijl gelegd: de Omtedazijl. Het is mogelijk dat Menko deze zijl bedoelde, toen hij schreef dat in 1272 een zijl werd gebouwd in het 'nieuwland' van 't Zandt.[243] Door dit kunstwerk werd de verbinding hersteld tussen de Korreltocht, Omteda Tja en Kleine Tjariet, die in 1257 en 1266 verbroken was door de aanleg van de eerste en tweede Korendijk.[244]

1317

In 1317 is tussen het Zandtstervoorwerk en de polder van Oosternieland op initiatief van en door de Zandtsters een nieuwe dijk gelegd. Daardoor werd een stuk land ingepolderd dat voor het grootste deel bij Fivelgo hoorde. Door de aanleg van deze dijk werd een oude bedding van de Fivel, de Leije geheten, afgesloten. Ten zuiden van de Kooiplaats kwam het water van het Maarvliet en het Oude Maar bij elkaar en stroomde als 'Fivelmaar' naar het oosten. Daar waar de nieuwe dijk het 'Fivelmaar' kruiste, werd een zijl gelegd: de Oosterniezijl. De dijk (Zijldijk) ontleent zijn naam aan deze zijl. Door de bouw van de nieuwe zijl verloren de Oldenzijl, de Wilkemazijl en de 'Wielenzijl' hun functie.

Op het volgende kaartje zijn de 'Kooiplaatszijl' en de polder 'Oost-Wilkema' niet meer aangegeven. De sporen bij de Kooiplaats (een laagte en het ontbreken van opslibbing buiten de veronderstelde zijl) maken duidelijk dat deze inpoldering niet succesvol is geweest.

241 Zie hierboven en ook *Zwerven door Fivelgo* 4.
242 OGD 276.
243 Jansen en Janse (1991) 448-449.
244 Zie het commentaar bij Kooper op pp. 53-54.

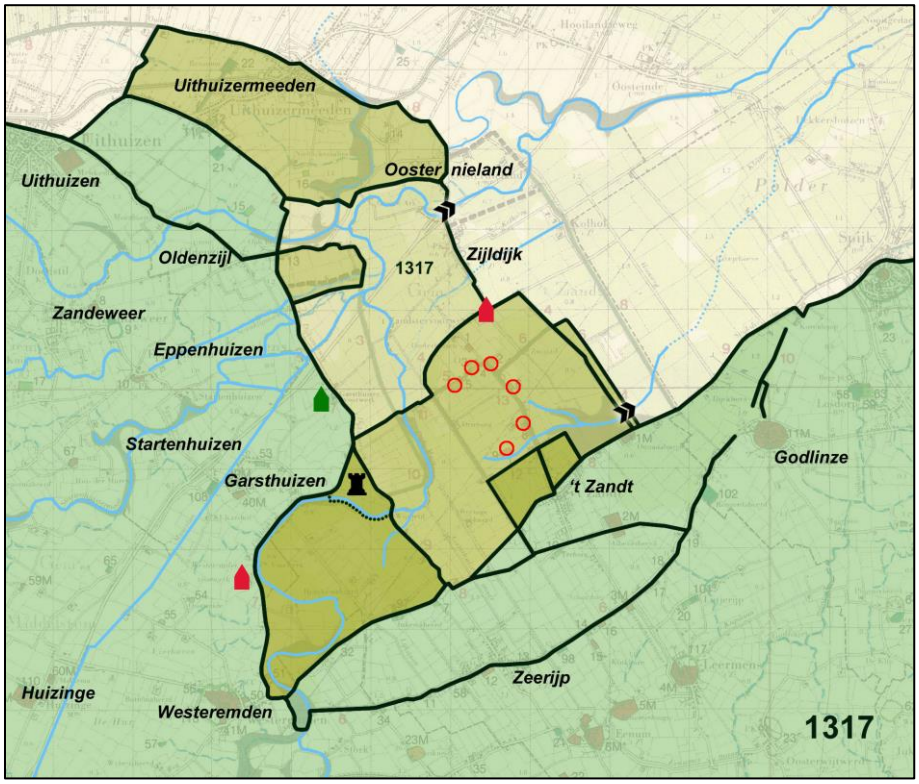

De situatie na het leggen van de Zijldijk in 1317

c. 1460

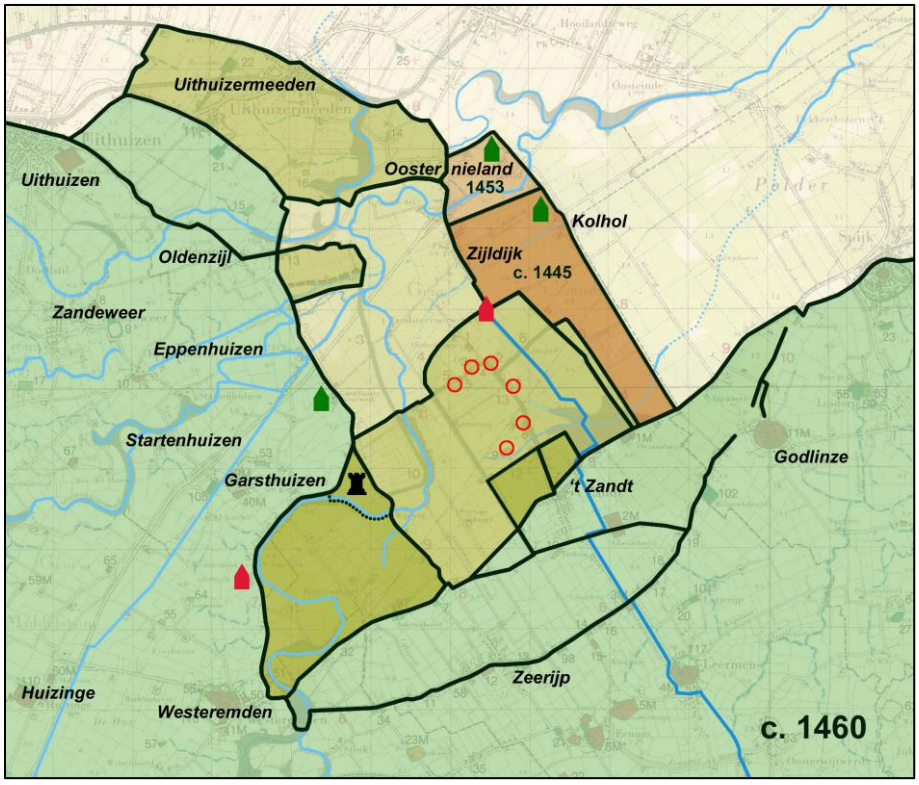

De voormalige Fivelboezem omstreeks 1460

Groene huisjes geven de locatie aan van twee nieuwe voorwerken van het klooster Feldwerd: Kolhol en Den Hoorn. De omstreeks 1445 en in 1453 bedijkte polders hebben roodachtige tinten gekregen.

In 1444 zijn de Zandtster landerijen die eerder via de Korreltocht, Omteda Tja, Omtedazijl en Kleine Tjariet op de Eems loosden, ingelaten in het Dorpsterzijlvest. Het water van dit gebied liep sindsdien via het Zandtstermaar, Leermenstermaar en Oosterwijtwerdermaar naar het Damsterdiep. Kort daarna zijn de Zandtster en Zijldijkster kwelders ingepolderd. Daartoe is de dijk aangelegd die later Olddijk genoemd werd. Bij het voorwerk Kolhol maakte de dijk een bijna haakse hoek (de Kolholsterhorn) om ten zuiden van de Oosterniezijl aan te sluiten op de Zijldijk. Dit stuk dijk liep parallel aan de buitenriet van de Oosterniezijl, die het verlengde is van het 'Fivelmaar' en later 'Oude Togt' of 'Maarvliet' werd genoemd. Deze dijk werd in 1453 'de Arm' genoemd en bestempeld als een '*quade dijck*'.
Zoals Kooper reeds aangaf, is bij de aanleg van de Olddijk de buitenriet van de Korreltocht afgedamd. De door Bos en Knottnerus op hun kaartjes getekende 'Nieuwe Omtedazijl' heeft nooit bestaan. Door de beschreven herziening van de waterlossing was zo'n zijl ook niet meer nodig. Sterker: als gevolg van de opslibbing buiten de nieuwe Korendijk zal het lozen van water op deze plek vrijwel onmogelijk zijn geworden.[245]

'De Arm' en ook het noordelijke deel van de Zijldijk hebben hun zeewerende functie verloren door de aanleg van een nieuwe dijk vanaf de Kolholsterhorn naar 'Duurts huis', dat gestaan moet hebben bij de kruising Oosternielandsterweg, Tilweg en Den Hoornsterweg. Door deze dijk werd het Feldwerder voorwerk 'Den Hoorn' ingepolderd (1453).

Met de bedijking van Den Hoorn beëindig ik dit overzicht van de inpoldering van de Fivelboezem. In de 17e eeuw zijn in de later opgeslibde kwelder 'kadijken' gelegd en in 1718, na de beruchte Kerstvloed van 1717, is een geheel nieuwe en voor die tijd moderne zeedijk gebouwd waarbij onder meer al het land tussen Uithuizermeeden en Spijk is ingepolderd.

[245] Zie pp. 24 en 47-48.

Een gemeenschappelijke dijk bij Kolhol

In 1453 diende voor Uniko Ripperda, proost te Farmsum, Dodeke Allersma te Godlinze, Menko in den Ham en Johan Rengers van Ten Post (die in dit geval optrad namens Sizo Kassens), dijkgraven van de Delfzijlen tot de Oosterniezijl, een geschil tussen de kloosters Wittewierum en Feldwerd en de inwoners van Zijldijk enerzijds en de ingelanden van de Korendijk anderzijds over een stuk dijk bij Kolhol.[246]

De kwestie betrof een gemeenschappelijk stuk van de omstreeks 1445 aangelegde Olddijk, dat gelegen was op de plek waar deze zeewering de voormalige Leije kruiste. De dijk had het begeven en op de plaats van de dijkdoorbraak was een wiel ontstaan. De eerstgenoemde partij beschuldigde de Korendijksters ervan dat ze nalatig waren bij het herstel van hun aandeel in de gemeenschappelijke dijk. De Korendijksters van hun kant ontkenden dat zij verplichtingen hadden ten aanzien van het betreffende dijkvak.

De dijkgraven droegen de partijen op hun standpunt met bewijzen te staven. Op een te Leermens gehouden rechtdag traden vele getuigen op die verklaarden dat de Wittewierumers, Feldwerders en Zijldijksters in hun recht stonden. Volgens hen was het bewuste stuk dijk bij Kolhol inderdaad gemeenschappelijk. Dit '*gemene warck'* was in totaal 36 roeden lang en het onderhoud ervan was in drie gelijke delen verdeeld. De eerste 12 roeden aan de zuidzijde kwamen ten laste van de monniken van het convent te Wittewierum dat eigenaar was van het Zandtstervoorwerk, de volgende 12 roeden moesten door de Korendijksters worden onderhouden en aan de noordzijde moesten de 'zwarte monniken' (benedictijnen) van Feldwerd (eigenaren van het voorwerk Kolhol) samen met de Zijldijksters nog eens 12 roeden maken.[247]

Daarop hebben de dijkgraven opdracht gegeven om alle betrokkenen nog eens bij ede te laten verklaren dat de afgelegde getuigenissen juist waren. Op 26 november 1453 deden de dijkgraven uitspraak en bepaalden dat de door de getuigen beschreven regeling 'voor eeuwig' van kracht zou blijven.

De Olddijk moet in 1444 of kort daarna zijn gelegd. Hoe is het mogelijk dat al 9 jaar na de aanleg van deze dijk onenigheid kon ontstaan over het onderhoud ervan? Ik vermoed dat we de verklaring moeten zoeken in een reorganisatie van het waterschapswezen in 't Zandt die zich in de tussentijd had voltrokken.

Het feit dat de Korendijksters betrokken waren bij een stuk dijk dat ver van hun landerijen ligt, wijst erop dat de Olddijk als één project door alle Zandtsters gezamenlijk is aangepakt. Kort daarna is deze zeedijk onder twee verschillende organisaties komen te ressorteren: de Voorwerkstereed in het noorden en de Korrelseed of Korendijkstereed in het zuiden. De veranderde opzet hangt wellicht samen met de opheffing van het Oosterniezijlvest die niet op een datum is vast te prikken, maar een vele jaren beslaand proces moet zijn geweest. In de nieuwe constellatie zou het vreemd zijn wanneer Korendijksters ook nog verplichtingen hadden ten aanzien van een stuk dijk dat op de plaats lag waar de Leije had gelopen, dat wil zeggen 1 kilometer ten noorden van de bij hun eigen gebied horende zeedijk.

246 GrA 708-272 reg.nr. 28 (1453).

247 Deze verdeling staat staat ook in het Wierumer zijlboek (GrA 835-13b, 820-821).

Dit geval doet denken aan de splitsing van het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland door de aanleg van de Buursterzuidwending. Op grond daarvan konden de Ten Boersters en die van het Roggenvoorwerk in 1301 zeggen dat ze niets met het slechte deel van de Borgwal bij Poptahalge te maken hadden.[248]

De Leije is – zo neem ik aan – ten tijde van het leggen van de Zijldijk (1317) afgesloten. Eerder hebben we gezien dat Bos' Voorwerksterzijl, die door Kooper 'Hoogerzijl' wordt genoemd, waarschijnlijk nooit heeft bestaan.[249] Toen omstreeks 1445 de Olddijk werd gelegd, bevond zich ten zuiden van het Kolholstervoorwerk nog de oude bedding van de Leije. Dat betekent dat de ondergrond daar zo slap was, dat het moeilijk moet zijn geweest om daarin een stevige dijk te leggen. De zwakke ondergrond is een voor de hand liggende oorzaak voor het doorbreken van de dijk op deze plek.

Dijkgraven

De arbiters noemen zich 'dijkgraven' en hun ambtsgebied betreft de zeedijken van Delfzijl tot Oosterniezijl. Het begrip 'dijkgraaf' komt in oude Ommelander documenten nauwelijks voor. Het lijkt erop dat de 16e-eeuwse auteur van het afschrift van de hier besproken tekst zich over deze term verbaasde. Dit valt af te leiden uit zijn opmerking dat hij het woord dijkgraven al eens op een andere plaats is tegengekomen. Er is, zo schrijft hij, in het verleden wel eens een geschil geweest tussen 'ons convent' en de ingezetenen van Uiteinde en Holwierde over zekere dijken daar in de buurt. En daar, *'int cleyne zylboeck folio 7'*, worden ook *dyckgreven* vermeld.[250]

Degenen die zich in de hier besproken akte 'dijkgraven' noemden, bekleedden binnen de dijkrechten de functie die in de zijlvestenijen 'schepper' genoemd wordt. Zoals we in *Zwerven door Fivelgo* 3 hebben gezien, betreft het in dit geval de dijkrechten van Vierburen, Holwierde-Marsum, Uitwierde-Olddijk en Oosterwijtwerd. In de 14e eeuw strekte het ambtsressort van deze functionarissen zich uit van de Omteda Tja tot aan Delfzijl.[251] De plek waar de Korreltocht of Omteda Tja via de uit 1272 (?) daterende Omtedazijl op de kwelder loosde was toen de plek waar de Godlinzer zeedijk aansloot op de Zandtsterdijk.

De 'dijkgraven van 1453' inspecteerden de in of kort na 1444 aangelegde 'Arm' en Olddijk, de dijk van 't Zandt naar Watum en de Eemsdijk van Watum tot de Delfzijlen. Wanneer de in 1428 gebouwde Hogerzijl de opvolger is van de uit 1317 daterende Oosterniezijl, zou je wellicht verwachten dat de dijkrechters die zijl noemen als punt waar hun ambtsgebied eindigt. Anderzijds maakt het niet echt uit. Het was hun taak de zeedijk te inspecteren vanaf de Delfzijlen tot aan de voormalige bedding van de Fivel. Dat het lozingspunt in 1428 een eindje naar het noorden was opgeschoven maakte in principe weinig verschil. Misschien heeft men de Hogerzijl ook wel gewoon Oosterniezijl genoemd en mogelijk is het ook dat de dijkrechters bij de aanduiding van hun ambtsgebied eenvoudig vasthielden aan de traditie. Dat laatste lijkt

248 GrA 708-520 reg.nr. 2 (OGD 210); uitvoerig besproken in *Landschap lezen* 5, 57-59 (zie www.vanlauwerstoteems.nl).

249 Zie pp. 20 en 39; verder *Zwerven door Fivelgo* 4, pp. 26-27.

250 Een vermelding van de 'dijkgraven' van Vierburen vond ik in het cartularium van Feldwerd. Zie daarvoor GrA 172-2 reg.nr. 954 (1510) en *Zwerven door Fivelgo* 3, 25 (*'dijckgreven'*).

251 OGD 218 (303): *ab Omptata Tya usque in Delfzilen.*

inderdaad het geval te zijn: terwijl de hier besproken zaak diende, werd het binnendijken van de Oosterniezijl geregeld. Mogelijk was men in dezelfde tijd zelfs bezig om de nieuwe zeedijk om Den Hoorn aan te leggen.

Er kan zelfs een verband tussen beide gebeurtenissen zijn geweest. Het is immers denkbaar dat het gat in de Olddijk bij Kolhorn is ontstaan door dezelfde calamiteit die ook de noodzaak van het vervangen van 'de Arm' aantoonde; mogelijk hebben de reparatie van de dijkdoorbraak ter hoogte van de Leije en de aanleg van de nieuwe dijk om Den Hoorn in hetzelfde jaar plaatsgevonden.

Nadat de indijking van de Oosterniezijl was voltooid, zal het westelijke beginpunt van het ambtsgebied van de dijkgraven zijn opgeschoven naar de dam in de voormalige buitenriet van de Oosterniezijl (de Oude Togt). Daar bevond zich sindsdien de grens tussen Hunsingo en Fivelgo.